ЧЕРЛЕНЕ ВИНО

… Ту кривавого вина не доста; ту пир докончаша храбриї русичі; свати попоіша, а самі полегоша за землю Рускую.

"Слово о полку Ігоревім"

Розділ перший

СКОМОРОХИ

— Скоморохи йдуть! Побрішники! Баїшники!

На трикутному брукованому майдані, що широким краєм уперся аж у Стир, а гострим у В'їзну браму Любартового замку, зчинилася веремія. Ярмарковий ритм умить порушився: обвішані шовком та оксамитом литовські жидове, що з самого досвітку звихались у натовпі, перші прослизли до оборонного муру, ховаючись із своїм крамом за вірменськими ятками; львівські вірмени перестали провадити гендель — застеляли плахтами ляди з шафраном, перцем і заморськими винами; українні кметі, покинувши рибу, мед, віск, бігли, штовхаючись, уділ майданом, щоб не проґавити оказії, тільки тверські торгові люди, мовчазні й незворушні, стояли, ніби нічого й не трапилося, із сороками з соболиними, бобровими й горностаєвими шкурками і зневажливо знизували плечима:

— Невидаль яка! Гусе–е–льники…

Замкові козачки, одвірні, служки, кухарі, забувши, по що їх послали підстолії та підчаші, протискались крізь натовп луцьких міщан, котрі виходили на майдан у ярмаркові дні не так задля торгів, а щоб прочути новини, які інколи просочувалися крізь мури замку; шляхтичі й бояри стримано споглядали видовище збоку; найближче стояли цікаві до

всього волинські кметі й каланники в смушевих шапках і широкополих кожухах.

Від річкового причалу, де розмістилися торгові комори й купецькі гости[1], наближався строкатий гурт чоловіків у червоних, синіх та зелених свитах, з дудами, бубнами, лірами, гуслями.

Скоморохи зупинилися перед юрбою, що вигнулась півколом на майдані. Наперед вийшов довговусий молодий гусляр і, кланяючись у пояс, пробіг очима по обличчях, оцінюючи перш за все маєтність публіки, а ще й вроду жінок та дівчат, що хорошіли перед ним у напруженому чеканні втіхи.

Енергійним рухом перекинув гуслі з–під пахви на живіт, поправив ремінь на шиї і, подаючи знак своїй братії, вдарив пальцями по струнах:

Гопки, гопки витинають,

Кроком, кроком присідають,

А Миколка плеще в руки,

Та підскакує до любки,

Боже їх спаси–и–и!

— заспівав гусляр дрібушечки для привітання, а скомороший хлопчик–танцюрист загамселив тріпачка по осклизлому від льоду бруку.

— Ой потішники ви мої! — сплеснула від захоплення у долоні дівчина в білому кожушку й гарячій шалевій хустині.

Чорновусий гусляр обпік дівчину карим поглядом, мов смолою, підморгнув хвацько; дівчина зарум'янилася, метнулася, щоб стати за чиюсь спину, та натовп, мов стіна, стужавів позаду — сховатись було нікуди. Гусляр вигукнув:

— Гей, та не втікай, голубонько, постій, крале чорноброва, покажи своє личко, най ся подивлю, чи то калиною, чи карміном, а чи морозом щоки й губки рум'янила. Милі братове, упадем — не пропадем, шпільнемо нині не за дукат угорський, не за гривну краківську, не за квартник львівський та й не за простибі, а за небесні очі й малиновий усміх цієї пишної чічки!

Дівчина підвела голову, грайливою усмішкою зігнала ніяковість з обличчя й мовила задьористо:

— Та й баламут же! Ну то грайте, заплачу!

Дружно вдарили дударі, гупнув бубніст квачем по лункій шкурі, і разом притихли; біля гусляра став лірник, покрутив корбою, і полилася завоїста, гейби весільна, аж терпка мелодія, пересипана, немов морозне повітря блискітками інею, вкрадливим бренчаниям гусельних струн:

А в тій світлиці стоїть Орися,

Убиралася й наряжалася.

До церкви пішла, як зоря зійшла,

У церков зайшла і засіяла.

Там пани стояли та й ся питали

Чи ти царівна, чи королівна?

Дівчина слухала, не зводячи погляду з гусляра: він співав, легко водячи пальцями по струнах, плавно торкаючись їх, і дивно перемінювався в її очах з веселуна й балагурника в зацного лицаря. Пісня змовкла, і дівчина сказала тихо:

— А я ж таки Орися…

— Ясочко ти моя! — знову став гусляр жартуном. — Чи ти Орися, чи ти Марися, а ми ще тебе й налякаємо, тільки мамі не жалійся!

З гурту скоморохів — де він тільки був захований — вийшов, перевалюючись з боку на бік, рудий ведмідь, тягнучи за собою ланцюг. Він підвівся на задні лапи, висолопивши червоного язика.

Вискнули жінки, крик переполоху покрився реготом, ведмідь повернув голову до проводиря–циганчука.

— Не балушись на мене, — мовив циган до звіра, — а поклонися чесному панству й похвались, яким розумом Господь тебе нагородив і якої науки в паламаря навчився. Ну, Гаврилку клишоногий, покажи, як дівоньки чепуряться.

Ведмідь кумедно вклонився, простяг убік лапу, ніби тримав у ній люстерко, а другою повів понад очима і по морді.

Сміх покотився над майданом, а клишоногий Гаврилко, виконуючи волю господаря, уже танцював, перекривляв суддю, який сидів за суддівським столом, лицаря, що йде із списом у бій: вставляв палицю під пахву і поривався з нею до натовпу; пив пиво з кухля, наслідував попа, що йде із заутрені, потім пішов у обхід, простягаючи циганову шапку, в яку посипались півгроші, квартники, динари.

— За яку провину даєш серебро дияволу в жертву, велику згубу душі своїй творячи, а сатані радість? — звідкись узявся монах–домініканець у

червоному капелюсі й довгій білій рясі. Він помахував у бік скоморохів посохом: — Fistula dulce canit[2], коли во славу Божу, — мішав домініканець, мов горох з капустою, слов'янщину з латинню. — Гудця і свірця обминай з боязнію, бо то є поганське, а не християнське. Це ж помислив сатана, як відвернути паству від костьолу, — бісів зібрав, у людей їх поперемінював, і йдуть вони у зборі великому, і всі б'ють у бубни coram publico![3] Податтю їх, податтю, многократною!

— Піп у дзвін, а дідько в клепало!

— Сова нічна!

— Грайте, потішники!

Посипалися викрики з юрби, та вже померкло веселіє, бо хоч і відтіснили дебелі парубки монаха, та прийшов він сюди не сам: протиснувся до скоморохів екзактор, зажадав податку від ватажка.

Гусляр зміряв здирцю темним поглядом.

— Платили ми, мосціпане! У твої руки й на цьому ж місці давали щорічну подать у двадцять грошів, коли нас покликав жондца[4] Луцького замку вітати королівські і княжі кортежі, що перед Різдвом котилися сюди з Вільна, Кракова й Мальборка! А чи, може, пам'ять тобі відібрало?

— За хвальні пісні ви платили, але й згрібали від ясновельможних жменями. За сатанинські же, які блуд сіють і честь дияволу віддають, окремо і подвійно дати мусиш, — підспівував екзактор у тон домініканцеві, що стояв поруч і теж чекав на мзду.

— Вороння погане, на смалене прилетіли! Та пропадіть ви пропадом! — почувся розгніваний дівочий голос.

Та сама красуня, якій співали скоморохи за небесні очі й усміх малиновий, розстебнула білий кожушок, витягнула з вишитого пацьорками пуляреса, що висів через шию на червоній волічці, дукат, кинула в простягнуту руку екзакторові, і подив пішов по народу: мусила ж ця дівчина бути багачкою, коли так щедро віддала монету, за яку в купецькій ятці могла собі купити аж десять пар найкращих сап'янців.

— Не треба нам милостині, крале, — побагровів гусляр і сягнув у кишеню кафтана. — Забери, дівчино, свої гроші в пана екзактора, ми не жебраки, що онде руки простягають і гостець свій, і парту, і язви мальовані напоказ у мороз виставили. Ми чесна братія…

— Лицарська вдача в тебе, гусляре, — відказала дівчина, — але ж не милостиня це, а плата за твою пісню.

— Спасибі, дівонько… Тоді скажи, а ми ще заграємо тобі веселої, звідки ти і хто така?

— Орися я, мовила вже, а батько мій — Івашко з Рогатина, господар на замку в Олеську, — дівчина якусь мить невідривно дивилася на парубка, а потім зникла в натовпі.

Майдан вирував. Купці заспокоїлись — побрішники цього разу не шнирили поміж ятками — і далі провадили гендель; натовп, що зібрався на видовище, танув — скоморохи більше не грали.

Ватажок–гусляр, забувши про побратимів, блукав очима по метушливій юрбі, шукаючи, чи не промайне де гаряча хустина з довгими тороками по білому кожушку; зір його потьмянів, коли побачив, як дівчина, оминаючи вузький Глушець, що обминав мур, подалася до боярського стану.

— Івашко з Рогатина… Господар на замку в Олеську… — проказав, гірко посміхнувшись. — Вкуси собі палець, Арсене, не вхопиш шилом

патоки… Ех, братіє, братіє, порвалось на мені шматіє, як не ймете віри, подивіться на діри! — Він задер поли зеленого кафтана й повернувся до скоморохів. Ті ще не ховали інструментів, бо гурт не зовсім розтав, можна було продовжувати веселіє.

— Агов, вую, — похопився Арсен, побачивши неподалік сухорлявого чоловіка зі шпакуватою короткою бородою і в оксамитовій ярмулці, що був схожий на пілігрима або дидаскала. — Вую, немолоді вже єсьте, то мали б знати, коли той Івашко опинився в Олеську, бо колись старостував там варшавський хорунжий Павло з Родзанова, мазовчин окаянний, який собаками цькував нас від замку аж до Гавареччини, де ми в гончарів напилися й горшки побили.

— А знаю, знаю, — відказав чоловік. — Івашко ласку в Ягайла заслужив ще під Грюнвальдом, за що став боярином земельним, королівським ленником на Рогатинщині. А потім до Вітовта перейшов, і той його старостою Олеського замку поставив. — Чоловік оглянувся: серед людей, які ще не розійшлися, не видно було ні шляхтичів, ні королівських рицарів — стояли тільки селяни й міщани. — Івашко — здольний лицар, і кажуть, він серед тих бояр, які за Свидригайла. Та тільки…

— А що, а що? — почулося з гурту. — Свидригайло — князь справедливий, він за Галицьку Русь православну…

— Усі за Русь православну, — примружив очі чоловік. — Усі… Щоб більший кусень собі відшабатувати. Токмо ми, русини, ще не знаємо, з якого боку підступитися до тії Галицької Русі…

Туроподібна В’їзна вежа з подвійною брамою, гостроверхі Владича і Стирова над південним урвищем поєдналися між собою товстостінним муром із заборолами, заховавши від людського й ворожого ока правительське ядро Волині з готичним червоним палацом великого

литовського князя посередині замкового двору, з собором, резиденцією луцького єпископа, каплицею і сторожовими ізбами.

Міцну фортецю збудував колись на стрімкому березі Стиру син Данила Галицького Мстислав. Її можна взяти хіба що голодом або безводдям.

До замку зусібіч тулиться багатолюдний Луцьк, відгороджений од лядського боку непрохідними багнами над Стиром і Сапалаївкою; вийти з нього безмостовою дорогою можна тільки трактом, що йде від Владичої вежі на Литву.

Великий князь Литво–Русі Вітовт Кейстутович резидує в червоному палаці, звідки веде підземний хід попід Владичу вежу аж до Гнідави; до княжих хоромів сходяться вряди–годи на урочистості й бенкети європейські монархи, які з’їхалися до Луцька на конгрес. А Волинь натужується і стогне, а дорогами щодня тягнуться санні валки з міхами борошна, з бочками меду, з тушами впольованих у пущах зубрів, лосів, і женуть звідусіль волинські кметі стада биків та баранів — щоб нагодувати й напоїти іменитих гостей.

Не міг замок умістити всіх європейських правителів з почетами, бо наїхало їх тієї зими під 1430 рік!

Вітовт відвів для постоїв найкращі будинки в Луцьку й фільварки на околицях, одного лише гостя, та й то не надто прошеного, задля остороги поселив у склепінчастих кімнатах Стирової вежі — неспокійного, бунтівливого, та нині потрібного йому в тяжбі з королем Польщі Ягайлом — свого двоюрідного брата Свидригайла Ольгердовича, князя чернігівського.

Сьогодні — великий ярмарок на майдані перед В'їзною брамою: на днях конгрес закінчиться. Нині ж увечері велику нараду провадитимуть

європейські правителі в червоному палаці Вітовта: Свидригайло з самого ранку жде запросин на нараду.

Не кличуть… Вітовт прислав дари, брат Ягайло — милостивого листа, а самого не просять.

Свидригайло ходить по хоромах, немов звір у клітці, злоба й рішучість нахлинають на нього, і враз, мов спалах блискавки, проймає мозок рішення:

"У себе скличу свою раду!"

Князеві думи перервав скрип дверей, на порозі став одвірний:

— Державець Олеського замку боярин Івашко Преслужич–Рогатинський проситься до тебе, князю.

— Клич… Клич! Саме до речі…

До хоромів увійшов високий лицар з посивілою бородою і, поклонившись, мовив:

— Руські бояри просять тебе, Свидригайле, у свій стан.

Князь, кремезний і присадкуватий, підійшов до гостя і довго стояв мовчки, придивляючись, — наче зважував, чи варто ділитися з цим мужем своїми замислами. Боярин теж мовчки ждав. Густе волосся, пов'язане чорною стрічкою, спадало на плечі, губи заціплені, погляд пильно пантрував князя.

— Б'є наш час, Івашку, — врешті вимовив Свидригайло, заповзята рішучість блиснула в очах князя, і злагіднів погляд боярина. — Чуєш, б'є наш час… Це добре, що ти прийшов, олеський старосто. Я тебе ще не

зрів ув очі, а ти моя головна опора на півдні — на Кам'янець мало маю надії. Кажеш, просять мене руські бояри у свій стан? Скажи, що йду. А ввечері ви всі прийдете до мене на бенкет… Але як це так, що я досі тебе не бачив, Преслужичу?

— Спасибі, що хоч ім'я моє запам'ятав…

Понурився боярин Івашко: близько тримає біля себе Свидригайло князів Василя Острозького, сина Федора, що то ратоборствує нині серед гуситів, і Олександра Носа, та визволяли Свидригайла з крем'янецької тюрми не тільки вони. Як нині пам'ятає Івашко… У великий четвер 1418 року зібралися князі Василь та Олександр у Рогатині, у дворі Преслужича, і таку кознь задумали: "Свидригайло за нами стояв, то ми визволимо його і князем своїм поставимо". І послали в Крем'янець двох чоловік, змовившись із ними: "Предайтеся служити воєводі крем'янецькому. Єгда же ми прийдемо ко граду, ви возвод отогніть і міст положіть". І ті приїхали, довірилися воєводі, а в понеділок великодній Василь, Олександр та Івашко прибули до Крем'янця із загоном у п'ятсот чоловік, пройшли по спущеному мосту і серед темної ночі перебили крем'янецьку залогу…

— Ніч була, коли ми тебе визволяли з крем'янецького острога, — сказав по хвилині Івашко. — Василь Острозький та Олександр Ніс помчали тоді з тобою до Констанци, я ж повернувся у Рогатин. Ти не забув того, княже, що врятували ми тебе?

— Не забув, — спохмурнів Свидригайло, і це не пройшло повз уваги Івашка Преслужича. — Скільки маєш війська в Олеську?

— Тисяча. На полі — тисяча. А в замку вона трьох вартує. Неприступний мій замок.

— Як довго витримаєш облогу?

— Півроку. Але чому ти спохмурнів, князю?

Відповіді не було, і серед цієї мовчанки раптом тривога пройняла боярина. Півроку… Тисячі королівських рицарів на заолеських полях — від Підлисся до Пліснеська — з таранами, облоговими баштами, кінні й піші, в залізі і з вогнем, а замок посередині — між поростими лісом болотами і хребтом Вороняцьких гір. Півроку на червоному полі… А якщо більше?

— Чому ти спохмурнів, князю? — перепитав Івашко Преслужич.

— Думаю…

Та враз забігали Свидригайлові очі, весело спалахнули, він розкотисто засміявся — щось скомороше, заразливо веселе було в цьому безпричинному сміху, і боярин засміявся теж.

— Півроку, кажеш? — обірвав сміх Свидригайло. — А нам досить півмісяця!

— Спитати хочу тебе, князю…

— Увечері спитаєш. Я збираюся до вашого стану.

Засурмили роги біля В'їзної брами, литовські стражники підняли вгору алебарди, лучники вибігли на майдан, вигукуючи:

— Дорогу, дорогу!

Галман знявся за вірменськими лядами, литовські жидове, обвішані дорогими єдвабами та оксамитом, спритно пробралися до проходу, а від паперті Покровської церкви поповзли жебраки. Немов жуки, мов слимачня, катуляли на сідницях, перевалювались на милицях,

рачкували на руках, сунулись на животах безногі, сліпі, безрукі, кульгаві, з оголеними синіми колінами, з виставленими обрубками, з відкритими гнойовими виразками, лементуючи, скиглячи. Їх, ніби то було гаддя або щури, відштовхували ногами лучники, жебраки хапали воїв за халяви чобіт, відкочувались і наповзали знову.

— Дорогу! Дорогу!

З навстіж відчиненої брами в супроводі ратників стрімливо вийшов сивовусий лицар у шоломі, увінчанім страусовим пір'ям, у панцирі, покритому наопаш кубраком з лосиної сириці, з широким мечем при боці.

Він ішов, понуривши, мов тур, голову, не дивлячись по боках, не звертаючи уваги на зазивні викрики та просьби купців.

— Ялмужни, князю славний православний, наша особо мила, пану Богу приємна! — заскиглили каліки, і лицар, не спиняючись, пожбурив жменю монет у жебрацьке місиво, але тут, немов подесятерена луна жалюгідного скигління, донеслося від юрби, де стояли скоморохи:

— Слава Свидригайлові! Слава князеві руському і литовському!

Свидригайло зупинився, м'язисте обличчя налилося багрянцем, немов десь глибоко в душі князя скипіла прихована лють, проте роблена усмішка розпогодила його вид, він круто повернув управо, підійшов до гурту.

— Хто єсьте, що хвалу мені воздаєте? — спитав Свидригайло, обводячи поглядом строкату юрбу в смушевих шапках, клепанях, у сіряках, сердаках, дублених кожухах, у скомороших різнобарвних каптанах.

— Вшелякі, князю, суть тут, — за всіх відказав мізерний чоловік в оксамитовій ярмулці, з–під якої спадало рідке волосся на комір сірого сукмана. — Вольні й невольні, кметі й каланники, тяглові люди й ремісники. І скоморохи, й жебраки он суть. А ти яких шукаєш, княже? Чи, мо', воїнів потребуєш?

Свидригайло кинув гострий погляд на чоловіка, зустрівся з його пильними й розумними очима, що пазили князя з–під кошлатих брів, і відказав:

Потребую. Много люду потребую — таких, щоб мали чим і за що воювати.

— А за що, княже? — спитав чоловік. — Знаємо, що міщанин воює за магдебурію, шляхтич — за шляхетську хартію, землянин — за двір, жолдак — за жолд. За що воюватиме тяглий смерд — за калан?[5] Зварич[6] — за прасолку? Данник — за подимне й рогове?

— Я ж їх і не кличу, любомудре. Та й з чим вони підуть на рать?

— А ти поклич. Хіба не чуєш — хвалу тобі викрикують, надію мають на тебе. Токмо з ними сильний будеш. Покладися на них, то підуть вони з рогачами — за отчизну.

Опустив голову князь — думав хвилину, потім глянув спідлоба на худорлявого чоловіка з мудрими очима і спитав:

— А що єсть отчизна?

— Нині вона для людей те, що я вже сказав. А для жебраків — дерев'яна мисочка для подаянь. Ти ж зроби так, щоб вітчизною для них стала земля, на якій живуть!

— А тоді набирати мені ратоборців з отих? — показав Свидригайло на калік.

— І вони були колись люди.

— Смішний ти, чоловіче, і нерозумний. Хоч і не схоже, та, мабуть, сам смерд єси?

— Русин єсьм, княже. А ти за Русь хочеш стати.

Забігали жовна на вилицях князя, він повернувся, за ним стали литовські ратники, і тут Свидригайло упритул зіткнувся із скоморохами, попереду яких стояв вродливий парубок з гуслями під пахвою. Князь ступив крок, але зупинився і, подумавши мить, сягнув у полу кубрака. Вийняв дукат і кинув гусляреві.

— Ти їхній ватажок? Сьогодні, як ударить дзвін на Покрові, приходьте в Стирову вежу співати на моєму бенкеті.

І рушив майданом у бік русинського боярського стану.

— Віддай йому дукат, парубче, — мовив чоловік. — Негоже співцеві грати в кості з сильними світу сього.

— Еге ж, — хмикнув Арсен, — базікайте… А ми де пиво п'ємо, там честь віддаємо.

— Дивись, щоб не перепив. Аби на похміллі не прокинувся, бува, у ковпаку з дзвіночками…

— Та хто ви такі, що всіх повчаєте? — огризнувся гусляр. — Пророк чи хто?

— Та ні… Я, хлопче, Осташко Каліграф. З Олеська.

Він сказав це, повернувся і загубився в юрбі, а тоді до Арсена підійшов одноокий, без руки старець і мовив:

— За віщо образив нас, скомороший ватажку?

— Гур–гур, їде Юр, — визвірився Арсен на старця. — А ти хто такий?

— Рівня тобі. Я — отаман калік перехожих.

— Та як ти смієш, голодранцю! — закричали скоморохи, і циган відпустив ланцюга, на якому тримав ведмедя.

Звір заревів і кинувся до старого. Той позадкував, а жебраки — врозтіч.

— Тікайте, щури підвальні, як не хочете знати, що таке амінь в отченаші! — зареготав їм услід Арсен.

І змовк. Звіддаля дивився на нього чи то глузливо, чи то співчутливо жебрацький отаман, похитував головою, і Арсен відчув, як у душі заворушився докір до самого себе. Чи ж то давно було?..

Жебручі спудеї Ягеллонського університету — жаки — бродять краківським передмістям, випрошуючи грошей і хліба, бо їм, бач, захотілося рогатої беретки бакалавра, а їсти нема що, і з бурси схизматів прогнали, а люди людьми: хто дає подаяния, а хто палицею проганяє. Верталися у свої підвали з худими торбами, і вигукнув Арсен з Перемишля, зупинившись біля чепурної хатини, в якій мешкали львівські маляри і різьбярі, що оздоблювали каплиці у катедрах Вавеля.

"Не хочу більше жебрати! — пошпурив він торбу. — Чуєте — не хочу..."

"То здихай", — відказали йому жаки й подалися далі, тільки три залишилися біля нього — нинішні дударі, — витрусили з кишень хто що мав.

"Нап'ємося сьогодні, а завтра — як Бог дасть!"

"Нап'ємося! — змахнув рукою Арсен. Він підійшов до хатини малярів, затарабанив у шибку: — Майстре Симеоне і ти, челяднику мізерний, ану виходьте — жаки багачами стали!"

Вони чорно пили в корчмі й співали, а коли у спудеїв не залишилося ні гроша, сказав — навіть напідпитку поважний — майстер Симеон Владика:

"Змарнуєтеся тут, хлопці. Ми по святах вертаємося до Львова, ходіть з нами. Скоморошити будете, то гоноровий хліб — не жебрацький".

...З малярами прощалися на краківському передмісті Львова. Роздобули в новгородських купців, які стояли тут постоєм, гуслі, труби, дуди й подалися, минаючи Львів, на Рогатин. Перший заробіток мали в королівського ленника — рогатинського пана Івана Преслужича. Боже мій, та це ж напевно той самий — нинішній господар замку в Олеську! А Орися... скільки років минуло... Може, слухала, може, чула... Ой Арсене, Арсене, скомороший ватажку, на кого ти задивився нині!

А чи раз задивлявся? Були й шляхтянки, і меркаторські служниці, і блудниці... Але ця... Відчув, як увійшла в нього незнайома Орися, мов непрошений гість до господи, і стала несподівано бажаним гостем, котрого він ждав давно, нудьгуючи в пересіті й бруді за світлою чистотою. Знав: є десь вона на світі, та не зустрілася йому ні разу.

І втратив?

— Братіє… — Арсен повів відсутнім поглядом по товаришах. — Ввечері будьте біля Покрови, я прийду…

Здивувалися скоморохи, що ватажок полишає їх самих, коли вони мають у руках цілий дукат; Арсен відвернув голову, минаючи жебрацьку юрбу, він відчув, як чіпляється його спини погляд отамана. Чого йому треба? Арсен ще раз згадав своє жебрацтво, і йому стало страшно від думки, що сам колись простягав руку; він оглянувся крадькома, чи не дивляться за ним побратими і, звиваючись поміж людьми, квапився до боярського стану.

"Не вступлюся звідси, поки не вийде. Ще раз мушу уздріти…"

Стояв у дворі і грав на гуслях. Його не проганяли дворові, бо скоморохам дозволялося у ці дні грати в Луцьку. Перехожі пани й підпанки кидали дрібні монети на струни.

Арсен грав, і у дверях будинку нарешті стала–таки дівчина в шалевій хустині.

Стояла, нерішуча, на порозі, захоплено дивилася на гусляра, радісно яскріли її очі. Дивна туга огорнула була її, коли покинула базар, хотіла повернутися і ще раз глянути на чорновусого ватажка скоморохів, та не посміла, а його погляд біг за нею, розсотувався чорною стрічкою, і якби вернулась і пішла по ній… то втекла б, втекла від того, що чекає її у батьківському домі, і хай діється тоді Божа воля… Зі скоморохом? А може, то її лицар? Не можна, не можна… Уперше в житті солодка млість і жадання сповили спекотою її тіло: вернутися, утекти, утекти… Безвольна й сумна лежала, втопивши обличчя у подушку, і ввижалися їй бліді, порожні очі нелюба, й обпікав її карий погляд красеня. І враз почула гомін струн…

Одну тільки мить стояла Орися на порозі, рвонулась з місця, підбігла.

— Чого ти тут?..

Арсен опустив гуслі, монети посипались долу, він спитав:

— Ти справді боярівна, Орисю?

— Яке тобі діло, гусляре, до того… Я ж вийшла. Ходім…

— На край світу?

— А де він?

Вони пішли поруч глибокою вузькою вуличкою, з берегів нависали снігові намети і сипався на червоні ружі сивий іній, срібні голки домережували узори барвистої хустки, чіплялися брів, пахучих щік дівчини; тиша над замерзлим Стиром хрустко ламалася, скрадливо потріскувала, по льоду бігла змійкою поземка.

— Ти була малою ще… Чи пам'ятаєш скоморохів у вашому дворі в Рогатині?

— Пам'ятаю… То був ти?

— Я… А тебе я не бачив… Яка ти гарна!

— Красеню… То був ти…

Куди ми йдемо? Ходім… Лід твердий, не проламається… Верби в білих китицях нагнулися, примерзли гіллям до снігу… Ходім. Лунко дуднить лід, а у Гнідаві церква, там священик до вечірні готується, він

тепер має час… Тут, край світу, дівчино, на Стирі. Тут, боярівно… Скомороше, скомороше, вузький наш світ… Тихо як. Надуте вороння бовваніє на кучугурах… Я самотня, гусляре, мене заміж готують, а у священика в Гнідаві в цю мить вільна хвилина… Я не бачив, Орисю, вродливішої за тебе, може, не тут край світу, хто б нас найшов… А батько як?.. А побратими?.. Кряче зловісний крук на дубі за Стиром, ми вже посередині ріки… Чому я боярівна? Чому я скоморох?

— Вертатися треба, Арсене…

— І — назавжди?

— Хто знає…

— Я поцілую тебе.

— Поцілуй. Легенько так. Не зрани задуже. Щоб не боліло потім…

Вихопилась з його обіймів і побігла швидка, не оглядаючись. Хрустіла й ламалася на друзки тиша, ще почула Орися, як закричав їй услід Арсен:

— Вернись, вернись!.. Ні, я не вмру, не вмру, поки…

А решта слів замерзли на льоду.

Розділ другий

ПРИВИДИ В ЛУЦЬКОМУ ЗАМКУ

Свидригайло повернувся з руського боярського стану зібраний і рішучий. Знав уже непомильно: настав його час. Сьогодні Вітовт на останній раді конгресу повідомить монархів про свою готовність

прийняти з рук повелителя urbis et orbis[7], короля чеського й угорського, римського імператора Сигізмунда корону. Тож недарма Ягайло вчора у ласкавому посланні, писаному рукою краківського єпископа Олесницького, обіцяв Свидригайлові Поділля. Не буде йому відповіді — сам візьме, як прийде пора. Недарма і Вітовт переслав бочівку мальвазії — найкращого грецького вина! Спасибі, вино вип'є… Хай отримує Вітовт корону і відірве Литву від Польщі для своїх нащадків — не має Вітовт синів, а йому вісімдесят. Умре з Божою поміччю новоспечений король литовський, а корону з допомогою русинських бояр перейме Свидригайло.

Князь зняв із себе шолом, панцир, кубрак, хоч під камінним склепінням волокло холодом; кремезний, широкоплечий, у лляній сорочці, сів на стілець біля каміна.

"Коли коронують Вітовта, — думав, — нині, завтра? Все одно в той же день умре, а я з його ратниками, які тепер так сторожко зирять за мною, увійду у Владичу вежу, а звідти битим шляхом до Вільнюса і Тракая. Хай радять нині, я ж даю руським боярам бенкет".

Сиве волосся, скуйовджене під шоломом, сповзло на поморщене чоло князя; Свидригайло, погладжуючи великим пальцем довгий вус, дивиться на вогонь. Мерехтливі язики полум'я вряди–годи вихоплюються назовні, облизуючи черінь, і освітлюють короткими зблисками майолікові кахлі з зображенням битв, учт, з ликами лицарів та князів.

Креденсери у сусідній залі накривають столи до бенкету; Свидригайло попиває з кухля гарячу мальвазію, котру зволив прислати великий князь, легкий хміль розворушує уяву, будить у шістдесятирічного князя спогади.

Свидригайло невідривно вдивляється в химерні китиці вогню, і нагадали вони йому дідівський зніч — вічний вогонь, що палав у храмах

бога Перкуна ще в ті часи, коли племена летиголів жили в пущах над Німаном і Двіною, а їхні князі–кунігаси й жерці–кревіти платили сусіднім народам данину віниками й ликом. Не бачив він тих священних вогнів своїх предків, їх відблиски дійшли до нього лише через язичеські сказання, та навіч зрів, як виходили з боліт і пущ ятвяги і курші, в отроцтві своєму сильні й беручкі, і займали майже без опору колись могутні, а тоді сплюндровані татарвою князівства Чорної, Білої і Червоної Русі — й сягнули аж по Київ.

Князь думав. Так було: темними завоювали вони Русь і від Русі самі просвітліли, і віру православну прийняли, і грамоти навчилися і руську мову й письмо взяли до двору, та й самі розчинилися в руському морі і ослабли разом із завойованим народом: забрали в русичів державний скіпетр, а втримати його в своїх руках не змогли. Ще не встигла відкотитися татарська орда, хоч підбив її Ольгерд над Синіми водами, а Дмитрій Донський — на Куликовому полі, як посунули з заходу залізні полчища тевтонів з хрестами на білих плащах. Тоді–то з Кракова до Вільнюса прийшли посли і слабому, але жорстокому і славолюбному литовському князеві Ягайлові показали золоту польську корону, за яку він, не вагаючись, віддав полякам Литво–Русь. І почався католицький мор на православних землях.

Гаряче вино хмелило Свидригайла, обличчя і руки зігрівав вогонь, язики полум'я лизали рельєфи на кахлях. Князь перевів погляд від вогню на камін: фігури на кахлях ворушилися, ніби там справді дзвеніли пугарі на учтах і трощилися у битвах списи. Свидригайло прислухався: таки десь гомоніли в замку приглушені голоси, може, долинали вони аж із червоного палацу; насторожився князь, бо знав, що сьогодні ніхто, крім нього, не бенкетуватиме. Та голоси ставали щораз виразнішими; Свидригайло раз у раз пригублювався до кухля і враз помітив, як повернув до нього голову зображений на кахлі лицар чи то князь. Він був без шолома, довге чорне волосся зав'язалося понтликом за великими вухами, очі мав маленькі, блискучі, і яріли вони нестримною люттю, яка приховувала страх.

Свидригайлові це обличчя було дуже знайомим, він подумав, що гончар, покриваючи кахлю рельєфом, мав у пам'яті лик краківського вінценосця; дивний гомін наростав, і врешті князь почув виразний голос:

"Навіщо кличеш мене думками, брате Свидригайле, у свої полохливі хороми? Адже я поряд, у палаці Вітовта, і ти міг би прийти. Ах, тебе не запрошено… Але ніхто й не прогнав би… Я сам заступився б, адже простив тобі твоє бунтарство і Кам'янець–Подільський віддаю тобі, але й мені потрібна твоя допомога. Вітовт задумав зраду, піди зі мною проти нього й помстися і за свої кривди, які він тобі заподіяв".

"Чи тобі осуджувати чиїсь вчинки, Ягайле, коли твоя дорога до польської корони обсаджена зрадою і підступністю, немов чортополохом? Чи тобі волати о помсту за чиюсь кривду, коли сам тяжкими кривдами протоптував собі шлях до трону?"

"Правду мовиш, — почувся голос з іншої кахлі, і Свидригайло побачив, як сходить з неї могутня постать старого лицаря у бойовому обладунку. — Це я, литовський князь Кейстут, син Гедиміна і батько Вітовта. Зійди і стань переді мною, зляканий польський владико, сину брата мого Ольгерда. І згадай. Твій батько, умираючи, залишив тобі литовський престол у Вільнюсі, мені ж, своєму соратникові, звелів сидіти у Тракаї і допомагати спокоєм — неспокійному, честю — марнославному, досвідом — недосвідченому. Ти ж, незагнузданий владолюбче, змовився проти мене, вуя свого, з богопротивними тевтонцями, і тоді я вдарив із жмуддю на Вільнюс. Ти втік, мов тхір, забувши у своїй перламутровій шкатулці документ ганебної змови. Роз'ярені жмудини забили тоді вола і за дідівським звичаєм над свіжою тушею проголосили мене єдиновладцем Литви. Ти сховався у замку біля містечка Жидівського недалеко Вільнюса й запросив мене на переговори. Дотоді ще не було братовбивства в нашому роді — я прийшов до тебе із своїм сином Вітовтом. Твої слуги схопили мене й на твоїх очах задушили золотими тороками з мого каптана. Вітовта ж ти посадив у Кревський замок, і його мала спіткати моя доля, якби не дружина Ганна, княжна смоленська. Вона прийшла в тюрму із своєю наймичкою, в її одежі

вивела мужа з порубу; наймичку ти розтерзав у безсилій люті, а Вітовта змушений був назвати другим литовським князем, коли він пішов на Вільнюс з хрестоносцями".

Потріскували соснові поліна в каміні, колихалися сутінки, зблискували і згасали рельєфи на кахлях, і побачив Свидригайло образ незвичайної краси жінки з пишним чорним волоссям, що спадало з–під високої корони, з темними угорськими очима.

"Ядвіга!" — прошепотів Свидригайло.

"Так, — сказала жінка, — я дочка угорського короля Людовіка, який допоміг Казимирові відібрати в Любарта Галичину із Львовом, а потім сам зайняв краківський престол".

"Навіщо про це згадуєш, польська королево, яку нарекли святою?"

"...І поклали до пори згаслу, ще зовсім молоду, у вічне ложе на краківському Вавелі. Так, мене славитимуть повік польські ксьондзи і шляхта, бо моя краса зробила могутньою польську корону. Але я — жертва. Я ж кохана австрійського герцога Вільгельма і була з ним у шлюбі..."

"Немає у вінценосців свого власного життя... Ти ж піддалася умовлянням ксьондзів домініканців, а Вільгельму заплатили двісті тисяч флоринів відступного..."

"І я взяла шлюб з варваром Ягайлом. Зачахла моя краса, і я віддала її у жертву унії Польщі й Литви".

Ягайло: "Чи ж ваші кривди, Кейстуне і Ядвіго, не окупилися сторицею у переможній битві під Грюнвальдом?"

Свидригайло: "Фарисею! Хіба для того, щоб перемогти католицький орден, треба було окатоличувати Литву й Русь? Чого більше боїшся, перевертню: католицького хреста й меча чи схизми? Якщо ти справді ворог хрестоносців, то чому не поєднаєшся з гуситами проти ордену? Кличеш мене тепер на допомогу? Що ж, прийду. Тільки не як до опікальника, а до послушника моєї волі. Я відірву від тебе Литво–Русь".

Привиди щезли, голоси віддалились, Свидригайло знову надпив з кухля. Полум'я сліпило, він зиркнув на кахлю, з якої тільки що дивилося на нього ненависне обличчя Ягайла, і здивувався, побачивши замість нього рельєф голови старого Вітовта. Спитав тихо Вітовт Свидригайла:

"Чому ти чекаєш мого коронування і моєї смерті в короні?"

"Не втримати тобі її, ти вже старий і немічний. Та навіть якби сильний був, не захотіла б Литво–Русь мати тебе своїм королем. Ти ж католик".

"Обманець ти, Свидригайле. Надів на себе личину захисника православних, тобі повірили русинські князі й бояри, сам же бажаєш лише влади й особистої помсти. За віщо хочеш отруїти мене на коронаційному бенкеті?"

Знову невідомі голоси наповнили княжі хороми, Свидригайло крикнув, щоб заглушити їх:

"Ти ще питаєш? Я пригадаю тобі… Після смерті нашої з Ягайлом матері, княгині тверської Уляни, віддав мій брат мою дідизну — Вітебськ — своєму сокольничому. Я убив нахабного слугу, зайняв Вітебськ, а потім, здобувши з допомогою смоленського й рязанського князів Кам'янець на Поділлі, підняв повстання проти Ягайла. Ти допоміг йому придушити бунт, і я з боярами перемишльськими, чернігівськими і стародубськими знайшов захист у твого зятя, великого князя московського Василія, сина Дмитрія Донського. "Месяца июля, 26, 1408

года, — записано в московських літописах, — приде к великому князю князь литовский Свидригайло Ольгердович служити. Князь же великий Василий Дмитриевич прият его с честью и даст ему град Владимир. И рад бысть князь великий со всеми бояре своими". Тоді ти рушив на Москву. На річці Угрі примирився із своїм зятем, мене ж повернув у свій двір. Я жив у приниженні — гірше смерда, ти навіть не запрошував мене до столу. А потім ув'язнив, і я промучився у крем'янецькій темниці вісім літ".

"Ти ж увійшов у змову з хрестоносцями".

"А ти не змовлявся з ними, коли після втечі з ув'язнення вертався до Вільнюса?.. Я ж більше не йду на зговір з ними... Мене визволили з тюрми русинські князі, і перед ними я в боргу... Правда, король забрав мене потім з Констанци до Кракова і примирив з тобою, але ти відсунув мене в Чернігів і Трубецьк. Ви обидва з Ягайлом ненавидите і боїтеся Свидригайла, тепер же кожен хоче переманити його до себе. А за мене русинські князі клали голови на плаху. То пора мені сказати своє слово. Я заберу твою корону і на чолі русинських князів та бояр піду на Ягайла".

— Піду! — вигукнув Свидригайло і пожбурив порожній кухоль.

І тоді голоси ураз замовкли, тиша задзвеніла в ухах князя.

Ковані двері зали для учти розчинилися, перелякані кухмістри й креденсери збилися гуртом на порозі, чекаючи бозна за віщо кари від крутого норовом князя; Свидригайло змахнув рукою, і вони дрібно позадкували; з облицьованого кахлями каміна зникли привиди, і захмелілий князь подумав, що вони вмить перемістилися туди, до червоного палацу Вітовта, куди його, Свидригайла, не запрошено, але де присутнє чуйне вухо: трефніс[8] Генне.

У цього блазня завидна доля. Коли Вітовт після втечі з кревської тюрми перебував у Мальборку при дворі магістра тевтонського ордену, сталася така оказія. Грали в карти: магістр, великий комтур і Вітовт, а поза їхніми спинами терся, підглядаючи, вертлявий, худенький, зовсім ще юний блазень, якого магістр назвав Курчатком[9]. "Банк Вітовта! — закричав нараз трефніс. — Три королі в нього!" Скинули карти, у Вітовта виявилось тільки два. "Де третій? — спитали комтур і магістр у зніченого вигнанця. "Третій — він! — показав трефніс на Вітовта. — Хіба Литва — не королівство?"

Незабаром після цього з допомогою хрестоносців Вітовт посів престол у Вільнюсі, а блазня, який напророкував вигнанцеві удачу, магістр милостиво подарував великому князеві.

Те спокусливе слово "король" не покидало свідомості Вітовта. Його нашіптували до вуха не лише Генне, а й іменити князі та бояри, та роки минали, а королем був Ягайло. Програш у битві з татарами над Ворсклою примусив Вітовта надовго забути про корону.

Одного разу — тоді Свидригайло жив у приниженні при дворі Вітовта — Генне вигукнув у присутності обох двоюрідних братів: "Нема більших брехунів, як Вітовт і Свидригайло!" — "Чому?" — запитали його брати. "Бо один каже: "Усе знаю", а не знає нічого, а другий каже: "Не знаю нічого", а знає усе". Вітовт спересердя ударив блазня по лиці. Той скривився і мовив: "Чому ти про себе гірше думаєш, ніж Свидригайло?" Свидригайло за це подарував блазневі кунячу шубу, і відтоді Генне служить двом панам.

Привиди зараз ведуть останню нараду в червоному палаці, куди Свидригайла не запрошено. Але пізно вночі, коли захмелені русинські бояри будуть куняти або веселитися під дуди скоморохів, прослизне до Стирової башти трефніс Генне й розповість...

Шістдесятип'ятирічний імператор Священної Римської імперії Сигізмунд I Люксембурзький, тричі розбитий гуситами, але у своїй напористій волі — "щоб у Чехах не залишилося жодного чеха" — несхитний, веде гнучку розмову з польським королем і великим князем литовським, не відступаючи від свого принципу "divide et impera"[10]. Уже десять років, відколи помер чеський король Вацлав IV, горить у самому центрі Європи смертоносний вогонь, розпалений ворогами апостольської церкви. Ягайлові слід забути давні чвари, він вірний слуга римського костьола, повинен вислати своє військо під берло Сигізмунда. Вітовтові слід негайно відкликати з Моравии племінника Зигмунта Корибута, якого він кілька років тому послав своїм намісником у Прагу, — нині не може бути й мови про якихось чеських королів. Так, його вже відкликав Вітовт, але він знову появився у Празі, і, хоч підтримує патриціат проти таборитів, усе ж православна схизма проникла разом з ним з Литви до Чехів. Нависла небезпечна загроза поєднання руських і чеських розкольників, і щоб її відвернути, треба розправитися перш за все з православієм у Литві. Князь Вітовт не в силі цього зробити, але зробить це Вітовт–король.

Нарешті мовлено слово, задля якого Вітовт скликав до Луцька європейських монархів.

Великий князь Литво–Русі сидить у високому дерев'яному кріслі під стіною, завішаною арасом[11], на якому мисливець убиває рогатиною розлюченого кабана. Трійчасті підсвічники освітлюють з двох боків жовте обличчя старого князя. Біля його ніг лежить, скрутившись клубочком, трефніс Генне — у рицарському поясі і блазенському ковпаку.

Перед каміном, повернувшись обличчям до полум'я, стоїть імператор Сигізмунд. Він сказав своє слово і жде.

Посередині залу в м'якому фотелі — король Ягайло. Червонолиций, довгоносий, у киреї з бобровим коміром. У руці булава із сталевих листів. З лисуватої голови спадають на потилицю сиві завитки, тонкі уста

стиснуті. З правого боку біля нього стоїть молодий, сорокалітній краківський єпископ — некоронований король Польщі. Погляд його холодний, обличчя важке, щоки обтягують униз жорстокі кути губ. Усі знають, що за Ягайла говоритиме його alter ego[12] — Збігнев Олесницький, який колись урятував королеві життя під Грюнвальдом.

Сигізмунд жде Ягайлового слова. Йому потрібні полки польського короля. Йому потрібно відділити Вітовта від Ягайла литовською короною, щоб вони разом не відібрали в нього Прагу.

Вітовт прагне корони відтоді, як йому напророкував її трефніс Генне. Бо ж чи не блюзнірством видається зверхність простакуватого польського короля над витонченим дипломатом і знавцем вшеляких мов та письмен — великим князем Литви? І чи прийме Вітовтові кості литовська земля, якщо після його смерті посяде Вільнюс син Ягайла — за кондицією Городельської унії 1413 року?

Ягайло останнім часом нічого сам не вирішує — він здався на розум Олесницького.

Монархи мовчать.

— Король повинен мати голову волоську, серце французьке, руки польські, ноги іспанські, — заторохтів блазень, припадаючи до колін Вітовта, він спонукає володарів до розмови.

Заговорив Вітовт.

— Ми, Ягайле, порадились з нашими вірними панами радою, і постанова наша така: я прийму корону від ревного католика імператора Сигізмунда, аби Литовське велике князівство уміцнити і в спадок нащадкам передати королівство — силою і просторами рівне королівству Польському. Дві корони не ослаблять, а зміцнять нашу унію.

— Дві корони, навіщо дві корони? — пролебедів Ягайло. — Я віддам тобі свою і впущу тебе на Вавель… Навіщо нам друга корона? — король безпорадно повернув голову до Олесницького.

— Панове, — погляд краківського єпископа вп'явся у пожовкле обличчя Вітовта, — чи не зволите послухати притчу, яка сплила мені на думку, коли великий князь Литви згадав про дві корони… Було це в Данії чи у Свеїв. Якийсь лицар закохався у королеву, за що його осліпили розпеченим мечем. Прийшов він до архієпископа просити зцілення. Той сказав: "Побудуй три монастирі і сім костьолів". У великому старанні лицар збудував тридцять монастирів і сімдесят костьолів, проте залишився далі темним. Нещасний лицар почав дорікати архієпископові, що той його обманув. "Ти піддався гордині, — мовив екзарх. — Зруйнуй те, чого я не велів тобі будувати, і прозрієш".

— Ой цуп, штири баби — один зуб! — покотився з реготом по долівці Генне.

Вітовт підвівся, спираючись обома руками на поруччя крісла, і застиг, згорблений, усе ще не вірячи, що його посмів так тяжко образити краківський єпископ.

— Ваша священність, чи не могли б ви мені пояснити… — проговорив тремтячими губами великий князь, позираючи то на Олесницького, то на Ягайла, який, здавалося, дрімав у фотелі.

— Можу, — відказав холоднокровно Олесницький, жоден м'яз не здригнувся на кам'яному обличчі. — Литовський князь піддався гордині і надто не в пору. Ми з'їхалися сюди, щоб об'єднатися перед загрозою Туреччини. Ми з'їхалися сюди, щоб об'єднатися проти схизми, яку розпалив у себе імператор Сигізмунд, давши чехам мученика Гуса — як знамено. Вітовт же плекає розкольницьку мету… Повіжте нам, ваша світлосте, — звернувся єпископ до імператора, — навіщо ви пропонуєте корону великому князеві Литви?

— Я вже сказав, — повернув від каміна голову імператор. — Щоб не дати поєднатися чеським і руським схизматам. Коронований Римом Вітовт матиме змогу власноручно, без краківського посередництва, приборкати православну церкву на Волині, Чернігівщині, Київщині, як це зробив Ягайло в Галичині.

— Ні, — мовив Олесницький, — ви прагнете роз'єднати польсько–литовські сили. Ви ж, великий князю, у своєму засліпленні і марнославстві, самі цього не відаючи, розпалюєте коромолу русинську. Та коромола вже знайшла собі ватажка, він сидить тут, у замку, а ім'я йому — Свидригайло. Ви примирилися з ним, а він за вашою спиною трактує з українними боярами й князями, які ще марять славою колишнього Галицько–Волинського князівства. Ви хочете з допомогою Свидригайла створити литовське католицьке королівство на зразок польського, а його вірний поплічник Федір Острозький разом з вождем гуситів Прокопом Лисим увірвалися на Шльонськ, зруйнували на Ясній Горі, що біля Ченстохови, монастир Павлинів і осквернили чудотворний образ Марії. Ви ще не знаєте про це?

— Горе, горе! — залементував блазень. — Молода шляхтянка без коханця, старе хутро без вошей, старий жид без багатства, Польща без матки боскої Ченстоховської! Горе, горе!

— Цить! — прикрикнув Вітовт на Генне і звівся на весь зріст. — Ваше преосвященство, я не владний над тими, хто покинув мій край. І не на мені лежить вина за Ченстохову. У Флоренції бунт ремісників придушили флорентійські гранди, у Франції Жакерію розгромили загони дофіна Карла. Ви ж з королем посилайте своє військо на Шльонськ, адже про це і просить вас імператор. А в Литві я сам знайду силу приборкати коромолу. І Свидригайла — теж, якщо б він посмів виступити проти мене. А треба вам моєї допомоги — шліть послів у Вільнюс. Я закриваю конгрес, на якому мене ображено: своєю притчею ви дали мені зрозуміти, що ні я, ні мій народ не вільні… Ваша світлосте, — повернувся князь до Сигізмунда, — я не міняю рішення і ждатиму корони у своїй столиці.

— Клятвопорушник... — вимовив Ягайло, розплющивши маленькі очиці.

Свидригайло дізнається про це пізніше. А тепер він підвівся з дубового стільчика, одягнувся у кубрак і попрямував до світлиці. Дверник доповів: прибули русинські бояри.

У світлиці дубовий незастелений стіл прогинався під вагою дзбанків з винами, полумисків з м'ясивом і підливами, пахло шафраном і гвоздикою, тертим хроном і цибулею.

Князі й бояри — у передсінні їх роздягнули з шуб і шапок слуги — стояли у легкому поклоні. Свидригайло відсунув з грюкотом стілець, що стояв йому на заваді, швидким кроком підійшов до гостей і теж кивнув головою, якусь мить стояв, приглядаючись до облич своїх сподвижників, ніби оцінюючи здольність кожного.

Слуги в темно–фіолетових каптанах, підперезаних жовтими поясами, збилися гуртом, готові стати за спинами вельмож, як тільки ті сядуть за стіл; Свидригайло махнув до них рукою, щоб вийшли в сіни, а одвірному наказав стати за дверима.

— До столу, панове! — запросив гостей і сам сів на чільному місці.

Туровський князь Олександр Ніс, товстий, тісно обтягнутий атласним жупаном, і вдвічі молодший за нього князь Василь Острозький, прозваний Красним, сіли праворуч, як найближчі приятелі Свидригайла, — обидва вони супроводжували його колись з Крем'янця до Констанци; по другий кінець столу, навпроти господаря, примостився старий боярин Михайло Юрша, державець Луцького замку; ліворуч посідали князь Семен Гольшанський — у кірасі й налікотниках, наче прийшов на поле бою, а не на бенкет, і староста Олеського замку Івашко Преслужич–Рогатинський.

Свидригайло ще раз обвів поглядом гостей і зупинився на пещеному безбородому обличчі князя Гольшанського, з роду Гедиміновичів, наче вагався починати розмову в його присутності.

Гольшанський відчув вагання Свидригайла і, відсунувши убік високий кухоль, наче той заважав йому бачити князя, сказав:

— Стародубський князь Жигмонт Кейстутович, брат Вітовта, з причини хворості не прибув до Луцька, я тільки що звідти. Але він обіцяє тобі підтримку, княже.

— А ти, швагре Вітовта і стрию королеви Соньки, — Свидригайло свердлив Гольшанського захмеленими очима, — з ким ти будеш?

— Я — з Жигмонтом, — відказав твердо князь Семен.

— А коли Жигмонт піде з Ягайлом? — прискіпувався Свидригайло.

— Не піде Жигмонт з польським королем. Він з Литвою буде.

— В'єш вужівочку, князю… А Литва ж то — під ким сьогодні? — Свидригайло різко повернув голову до Олександра Носа й Василя Острозького. — Що ви скажете, братове?

— Ратники наші готові, — підвівся князь Острозький, поправляючи пояс на гаптованій золотом китайчатій свиті. — На перший поклик готові.

Свидригайло наповнив кухоль червоним вином, кивнув гостям, щоб наливали й собі.

— Що чув нового про коронацію, Юршо? — спитав у старости Луцького замку.

— Таємно радяться. Але знаю, що після нинішньої ради Сигізмунд пошле гінця до Відня з наказом, щоб вирушали посли з короною і клейнодами.

— За ваше здоров'я, панове–радо, — надпив Свидригайло. — Станемо ми при віденському дворі на сторожі корони. А на коронаційному бенкеті вип'ємо за довгі літа литовського короля! — Він закинув голову, перехиляючи кухоль і, витираючи вуса, приховав долонею злобну посмішку. Тоді його погляд упав на Івашка Рогатинського, який пильно дивився на князя і не пив.

— А ти чому постиш, пане Івашку? — вколов очима олеського державця, зі стуком опускаючи кухоль на стіл.

Івашко підвівся.

— Не захотів ти мене нині слухати, коли ми були сам на сам, то запитаю при всіх. Хочу, князю, твердо знати, за що маю випити. Я служив Ягайлові в Рогатині і, називаючись боярином, був рабом львівського старости Одровонжа. Я мав право дати своїй дочці віно лише тоді, якщо вона вийде заміж за католика. Я міг дістати герб і рівність з польським шляхтичем тільки ціною прийняття латинського обряду. Я перейшов служити Вітовтові. Що жде мене і моїх землян у Литовському католицькому королівстві?

Устав і Свидригайло.

— Я обіцяю вам, панове, коли перейму в спадок литовську корону, правити за вашою радою як провідник усього русинського язика.

— Але ж ти сам католик, князю.

— Блажен–бо муж, іже іде на суд несчестивих, там же за правду глас свій подає. Я ж насильно хрещений у латинство ще малим хлопцем, у Кракові, за велінням Ягайла.

— Але ж давав Ягайлові грамоту вірності.

— Та грамота була скріплена фальшивою печаткою.

— А перед нами якою печаттю заручишся?

— Ось мій сигнет! — Свидригайло зняв з великого пальця персня з гербом — золотим вужем між двома дубовими листками — і показав його гостям. Хвилину чекав, лють клекотіла у грудях, врешті він протиснув крізь зуби: — То яке тепер твоє слово, боярине?

— Згода, — відказав Івашко.

Семен Гольшанський повернувся до Свидригайла і мовив єхидно:

— А ти віддай Івашкові всю Русь — від Луцька до Києва, хай править нею від Литви окремо, і рожай шляхетський губить, і підносить рожай хлопський — пся крев!

— Князю Гольшанський, — підніс голос Івашко. — Русь уже правила від Литви окремо: Київська і Галицько–Волинська Русь. Литва теж правила окремо — там, де жмудь. Тепер нам разом судилося йти, тож не піднось себе надто високо. Боярин єсьм — шляхетського, як і ти, роду, чому кориш мене хлопською кров'ю? За те, що я боярин православний? То знай: якщо я і поведу своє військо, то тільки на ту межу, яка відділяє латинський світ від грецького!

— Твій замок, Івашку, стоїть якраз на тій межі, і тобі не треба нікуди йти, — уже лагідно мовив Свидригайло.

— Гаразд, князю. Замку я не здам, ніхто не в силі взяти олеську твердиню. Та стоятиму я там лише доти, доки стоятиме твій Луцьк, пане Юршо. Саме Олесько державою не може стати. Я ж маю відступ — на Волощину.

Похмурий Юрша приязно глянув на Івашка.

— Постоїмо, брате. За віру й землю нашу постоїмо.

— І не самі будемо, — додав Василь Острозький. — Гусити у своїй боротьбі називають православну церкву святою.

На Покровській церкві вдарив дзвін на вечірню.

— На цьому й квит, — сказав Свидригайло й гукнув одвірного, що стояв, чуйний, за дверима й умить появився на поклик. — Хай зайде челядь, а сторожі скажи, щоб впустили скоморохів, коли прийдуть.

Скоморохів довго ждати не довелося. Першими увійшли до зали дударі в коротких кошулях і вузьких штанях, вони, четверо, вишикувалися у ряд і, підвівши голови з прикладеними до уст дудами, привітали маршовою музикою іменитих гостей.

Іменити гості їли оленятину, зайчатину, птицю, слуги подавали з–за спин миски з яствами, забирали недоїдене. Дударі відняли від губ дуди і хором проголосили:

— Честь–хвалу дайте: на самий перед Господу Богу, Пресвятій Діві, господареві й усім посполу, що суть у тім дому!

Князі й бояри не зважали на привітання, напихали животи стравами і пили вино. Тоді наперед вийшли трубачі й бубніст, зала сповнилась голосним безладним виском та гримотом, аж свічки гасли в канделябрах — скоморохи домагалися могорича. Хлопчик–танцюрист

пішов колом тріпачка і, зупинившись, заголосив, удаючи покривдженого:

— У тому Луцьку все не по–людськи: довкола вода — всередині біда–а!

— Та годі, годі, — зареготав Свидригайло. — Дав Бог попа, а чорт скомороха… Гей, слуги, дайте їм їсти–пити!

Скоморохи трапезували навстоячки, а Івашко Рогатинський придивлявся з–за столу до вусатого красеня гусляра, який стояв позаду в отворі дверей, і здалося бояринові, що цей гусляр схожий на когось із давніх знайомих.

Арсен же відразу впізнав рогатинського пана. Він опустив очі, перехопивши погляд Івашка, ніби чувся винним у тому, що нині зустрічався з його дочкою: у голові не вкладалася думка, що та сама красуня, яка кинула нині екзакторові дукат, а потім вийшла з ним, Арсеном, на Стир, уже тоді, коли він у Рогатині вперше виступив перед людьми у скоморошій туніці, — уже тоді, ще зовсім малою, була боярівною. І треба ж було йому сьогодні йти на луцький ярмарок і на бенкет до Свидригайла тільки хіба для того, щоб побачити те, чого іще не бачив у Рогатині: велику пропасть, на одному краї якої стоїть він, недовчений спудей і скоморох, а на другому — боярин Івашко, власник маєтків, війська і своєї рідної дочки.

Арсен тримав у руках миску із стравою, і вперше стало йому соромно, бо згадалося напімнення Осташка про ковпак з дзвіночками: грати тут і їсти стоячи — не те, що веселити людей на ярмарку і збирати в шапку гроші. Там він — скусник, а тут — жебрак. Арсен подав слугам миску, Івашко усміхнувся до нього, бо вже впізнав, гусляр у цю мить згадав пісню, яку співав у дворі рогатинського пана, ту пісню тоді чула мала Орися; він підійшов до столу, наладив гуслі й заспівав ще раз для неї — дорослої дівчини:

Ой, із–за гори, з–за кам'яної

Відтіль виступало велике військо.

Пан Іван іде, коника веде,

Хвалиться конем перед королем;

Нема в короля такого коня,

Як у нашого пана Івана…

Пісня звучала журно, тож здивувався Івашко, чому печалуються гуслі, мов жебрацька ліра. Він згадав ім'я гусляра, підбадьорив: "Веселіше, Арсене", Арсен, дивлячись убік, тихо водив пальцями по струнах.

Хвалиться стрілов перед дружинов:

Нема в короля такого коня,

Як у нашого пана Івана,

— співав Арсен, а в голові замугичилася Лазарева жебранка, почута нині на ринку: "Ой брате мій, брате, сильний багачу, создай мені хліба і солі", а їй завторували слова волокитного отамана: "Я ж рівня тобі…"; Арсен стрепенувся, пальці забігали скоріше по струнах, щоб заглушити глуз:

Хвалиться луком перед гайдуком:

Нема в гайдука такого лука…

Розпогодилося Івашкове обличчя, бо сподобалась йому бравура, що зазвучала в пісні, складеній мовби для нього, та знову затужила мелодія, і подумав боярин, що цей гусляр добре грав би на весіллі, бо там і туга, й веселість потрібні.

І туга, і веселість… Чого більше буде в його дочки на весіллі? Жура заволокла бояринові очі: тисячі людей, сотні ланів землі йому належать, а по правді — нічого в нього немає, крім Орисі, і ту мусить віддати, не питаючи її волі; мусить віддати за сина можновладного судді Давидовича, щоб з'єднати собі його в союзники, бо тяжка війна гряде, а Давидович за гріш готов і чортові душу продати… Ні, не туги, її досить буде потім, веселощів треба на Орисиному весіллі; Івашко вийшов із–за столу, підступив до Арсена й мовив:

— Ти грав уже в мене, Арсене, я пам'ятаю. То запрошую тебе з братією до Олеська на Стрітення: гратимеш моїй дочці на весіллі. — Він вийняв дукат і подав гусляреві. — Ось тобі завдаток.

Арсен перемінився на обличчі й відступив. Ще дужче здивувався Івашко: диви, який гордий, — дуката не приймає. Він сягнув у полу жупана і вийняв гривню.

— Спасибі, пане ласкавий! — підбіг хлопчик–танцюрист, що служив у скоморохів і за міхоношу, схопив гривню і за дукатом простягнув руку, та вже дукат упав у широку кишеню боярина. — Спасибі, пане славний! І не турбуйся, приїдемо на самісіньке Стрітення, а то ще й скоріше, бо ж ми де пиво п'ємо…

— Замовкни, кутерного! — прикрикнув Арсен на хлопця і сам злякався свого крику. Що скаже товариство, коли він відмовиться від такого заробітку? Треба погодитися, треба раніш, до Стрітення, в Олесько прийти… — Боярине, — він наставив перед Івашка гуслі, — чому сховав дукат? Ми прийдемо до вашої милості й до дочки вашої милості, кинь дукат, щоб струни відізвалися!

Івашко пильно глянув на Арсена, поволі сягнув у кишеню жупана і пожбурив дукат на гуслі. Загомоніли струни, і наче сама, бо й не водив гусляр пальцями, і губи його ніби й не розтулялися, — проталаніла пісня, якої скоморохи ніколи не співали:

Кому повім печаль мою,

Кого призову к риданію…

— Хто там скиглить? — крикнули разом Свидригайло й Гольшанський. — Дайте їм вина або проженіть до ста бісів!

Їх викрик заглушили дударі, і гусляр заскородив дрібної, хвацько підморгнув до вельмож:

Я на бабі ніц не страчу,

Продам бабу — куплю клячу.

Кляча здохне, я облуплю,

А за шкуру панну куплю!

— Отак, отак! Грайте, музики, пийте, панове! — вигукував сп'янілий Свидригайло. — До ранку веселіться. Блазня, блазня покличте! Де мій Генне?

— А навіщо мене кликати, коли я тут! — викотився з–під стола Вітовтів трефніс, перевертаючись через голову. Він вискочив на стільчик і, трусячи дзвіночками на ковпаку проголосив:

— Я тут найбільший пан! Чому, чому? — тицяв пальцем на вельмож. — А тому, що король має одного блазня, а я вас усіх, мосціпани! Ви

хочете сказати, що я ледащо? Тоді — хто ви, коли я так само їм, п'ю і домагаюся плати?

Свидригайло схопився, крикнув:

— Ти що, не був там, Генне?

— Бу–у–в, бу–у–в! — заскиглив трефніс. — Яке нещастя: весілля без музик, старе збіжжя без мишей, Литва — без короля! Грай, гусляре, сумної, плач разом з нами! — Генне кинувся до Арсена, вхопився за його шию і повис на руках.

Гусляр з огидою вивільнив себе од блазня.

— Одвірний! — гукнув Свидригайло. — Виганяй усіх непотребних!

У ту мить відчинилися двері, на порозі став споряджений лучник.

— Князю Свидригайле, — доповів він. — Великий князь Вітовт велить тобі збиратися у дорогу.

Розділ третій

ОСТАШКО КАЛІГРАФ

Першими покинули Луцьк жебраки і скоморохи. Не до веселощів панам, коли вони збираються у дорогу, і не діждешся тоді від них подаянь. Вдома — у палацах і замках — музика до солодких гріхів спонукає, а ялмужна душу від них очищає; у гостях бенкет не обходиться без музик, щедрість же засвідчує про багатство вельможі. У дорозі треба жити стримано, бо найдрібніший гріш може стати в пригоді.

За валом Арсен з братією набрели на жебрацьку юрбу. Відсахнулися убік музики, бо з брами валив натовп — купці, міщани, шляхта, — тож могли б помислити ті, які вчора раділи скоморохам, а погорджували прошаками, що між ними, бродячими людьми, і різниці немає. Арсен ждав, поки ватага старців поплентається до моста на Стирі, але отаман жебраків, одноокий і без правої руки, знову підійшов до гусляра і мовив:

— Чого гордуєш, отроче? Хіба ти не жебрак у сильних світу цього? Чи не ти взяв учора дуката з рук князя, а потім співав пісень, яких вимагав князь, а не тих, що їх душа твоя жадала? Ви чесна братія, а ми черви. Ви граєте, бо в кожного по дві руки, танцюєте, бо на двох ногах стоїте, та ти вчора за Івашковою красунею он як приглянувся, бо маєш двоє очей. А відітни вам ноги, руки, вибери очі, то й підете по людях із жебрацькою торбою. Бо з таких самих гараздів, як і в нас, ходите по світу. Ти не коли мене зневажливим поглядом і не напускай на нас з прив'язі ведмедя, а послухай… Глянь, — отаман показав на двох сліпців з червоними ямами замість очей, — такими їх випустили хрестоносці з полону, це польські земляни з–під Познаня, за короля воювали. А цей, — отаман ткнув пальцем на старезного діда, — коломенський, за князя Дмитрія віддав обидві руки на Куликовому полі. Я ж скалічів під Грюнвальдом, ми з Івашком разом у битву йшли, тільки один за Грюнвальд дістав Рогатин, а другий — Лазареву суму. Вас урятував Бог від каліцтва, але не від жебрацтва. І жебри ваші не думні…

— Згинь звідси, старче… — з просьбою у голосі сказав Арсен. — Чого ти хочеш від мене?

— Щоб не гордував нами, — сиротами, старими ратниками, зубожілими хліборобами — і не тягнувся до тих, хто нас такими зробив. Добрий, певно, єси, а злим можеш стати. Шкода мені тебе… Ти побачив учора ниць обманців, злочинців, пияків, які повзли до ніг Свидригайла, і назвав нас усіх щурами підвальними. А хіба серед вас немає таких, які повзають біля стіп вельмож, тільки не на снігу, а по начищених підлогах?

— Ми з блазнями не водимося, діду…

— І ми із злодіями не ходимо в одній ватазі. Глянь, немає їх — дурисвітів з мальованими язвами, подалися туди, куди йтимуть панські кортежі, меркаторії[13] облягатимуть. Але вони — із нас, так само, як блазні — з вашої кумпанії. За лакомство так легко стати… Та хіба ти вчора не потішав бояр і князів разом з Генне?

Старець хрипко засміявся, вишкіривши пеньки зубів.

— Ходи разом з нами, — сказав, — на наші чесні заробітки…

Арсенові очі заяріли, він у нестямі підвів руку, щоб ударити старого, але затримав кулака: біла старцева борода кучерявилася аж до пояса, і був він схожий на біблійного святого.

— Хай Бог тобі простить за те, що на каліку замахнувся, — прошепотів жебрацький отаман, — я зла не запам'ятаю. Коли біда тебе постигне, шматком прошеного хліба поділюся…

Кивнувши ватазі високим ціпком, він пішов попереду, правий рукав сірячини метлявся на ходу; за ним побрели сліпці, підвівши голови до неба, подибав високий, мов обчімхана від гілок тичка, безрукий дідуган, більше десятка калік побрели дорогою до мосту.

Мовчала скомороша братія, довго дивився Арсен услід жебракам, у душі відтавала лють, переливаючись у терпкий смуток.

Із задуми вивів його веселий передзвін: з брами стрімко виїхали залубні, запружені парою гнідих коней. Спинами до візника сиділи боярин у бобровій шубі та дівчина у білому кожусі й гарячій шалевій хустині.

Орися побачила Арсена і, простягнувши руку, скрикнула:

— Гусляр! Гуслярі, тату… — стишилася знічена.

Та Івашко Рогатинський, заглиблений у свої думи, не чув доччиного вигуку.

Осташко вертався Бродівською дорогою до Олеська. Першу ніч заночував у корчмовому заїзді біля Жидичина, а вранці пішов далі. Почував себе до краю втомленим і скрушно думав, що закінчились, напевно, для нього світові мандрівки, хоч віком він і не старий.

А перша випала йому навесні 1412 року. Тоді–но польський король Ягайло у своєму католицькому запалі перед гнезненським примасом і краківським єпископом перевершив сподівання своїх душпастирів. Він наказав викинути з перемишльської православної кафедральної церкви руські гроби, посвятив її в католицьку і, прибувши до Львова, призначив католицьким архієпископом Яна Одровонжа.

Вчинивши таке богоугодне діло, король вирушив у Городок на лови, а львівський і руський староста Пйотр Одровонж, брат архієпископа, виселив за межі міста цехових майстрів — тих, які не захотіли хрестити своїх дітей у костьолі.

Серед них опинився і дзигармістр Онисим, батько Осташка. Притулився він з багатолюдною сім'єю у напіврозваленій халупі на Підзамчі. Батько й сини ходили на заробітки то до млина на Збоївських, то до осадників у Замарстинів і Голоско, мама із старшими доньками мила посуд у корчмі "Брага" біля Татарської брами, менші дівчата простягали руки на папертях костьолу Марії Сніжної та Онуфріївської церкви. Врешті найстарший Осташко, хлопець хирлявий, та до наук спосібний, покинув злиденний отчий поріг і подався в європейські землі шукати щастя. Було тоді йому за двадцять.

Пішки дійшов до Кракова, звідти — то як купчин, то як ремісник — до Вроцлава і Магдебурга, набирався знань у цехових та гільдійських

школах. Нарешті прибився до Праги. Дізнавшись, що тут існує alma mater, в якій вчаться юнаки з усієї Європи, з боязню постукав у двері Кардового університету. Ректором був тоді Ян Гус.

Осташко слухав лекції в Ієроніма Празького, проповіді Гуса у Віфліємській каплиці. Отримав звання магістра вільних мистецтв у той рік, коли в Констанці палало вогнище. Потім разом з празькими гуситами сидів ув'язнений у міській ратуші. 1420 року серед тисячі пражан зустрічав переможця над хрестоносцями — сліпого Яна Жижку, який одне око втратив під Грюнвальдом, а друге в битві з німецькими лицарями на Вітковій горі. Тоді пішов Осташко за скорописця до загону Зигмунта Корибута, посланого на допомогу гуситам великим князем Литви Вітовтом. Звідки міг знати Осташко, що Корибут помагатиме празьким патриціям? Тож коли таборити вигнали Зигмунта з Чехії, викривши його змову з папою Мартином V, мусив повернутися до Львова й Осташко.

Нікого з рідних не застав на Підзамчі — роком раніше мор спустошив Львів, а з халупи й сліду не залишилося. Тож пішов Волинським шляхом навмання і на другу ніч зупинився в Олеську.

…Дорога обезлюднилась ще вчора. Куди йому, Осташкове за кінними та й пішими теж. Кволість в'ялила його все більше й більше, він вряди–годи приставав і вдивлявся у сиву імлу, чи не видніє де село, щоб попроситися до хати, бо вже несила йти. Та над білим рівним полем лише кружляло гайвороння і вітер свистів у гіллі тополь і в сухому стеблинні, що стирчало над шкірою снігу.

— Чорне гайвороння на Русь, — простогнав. — Де наш Жижка?

І, наче у відповідь, зателенькали позаду дзвіночки. Він оглянувся і зупинився. З синього туману вихопилися запряжені парою гнідих коней залубні. Вони шугнули повз Осташка, та, видно, помітив його чоловік, що сидів у санях, закутаний бараницею. Він гукнув до візника:

— Стій, Гарасиме! Поглянь, чи то не Осташко плететься он, мов сновида.

— Таж він, — відказав візник, зупиняючи коней. — Я його зразу впізнав, але ж не підбирати вашій милості по дорозі всіляку голоту.

— Голота голотою, а грамотій у нас один, — мовив Івашко і помахав Осташкові рукою.

Осташка в Олеську знали всі. Він появився кілька років тому, а звідки — городяни не відали та й не цікавилися: багато ж люду — торгового, ратного, жебручого — мандрувало битим шляхом, що проліг з Угрів на Волинь. Осташка добре знали, хоч жив він далеко за кресом города, на узбіччі Білої гори, і називали його Каліграфом, бо умів він писати по–руськи, по–польськи й латиною: його послугами користувалися путні бояри, ленна шляхта, купці, цехмістри і навіть староста Олеського замку Івашко Рогатинський давав йому на перепис грамоти.

— Сідай, Осташку, — боярин зробив місце біля себе. — І який тебе люципер носить у таку стужу? Ще закостенієш десь по дорозі… Невже ти думаєш, що без тебе не відбувся б конгрес на Волині?

— Хай Бог віддячить вам, боярине, — всівся Осташко скраєчку біля старости, і коні рушили. — Я вже справді з ніг падав… Кепкуєте собі з мене, пане Івашку, бо маєте думку, що тільки ратні люди вирішують долю поспільства…

— А ти думаєш, що літописці — теж? То має щастя наша поспільність, що я затримався учора в маєтку Давидовича біля Шепеля. У свата мого будучого… судді нашого… — Івашко сказав це з притиском, наче не бажав зайвих розпитувань, помовчав, потім додав тим же жартівливим тоном: — Бо якби не наздогнав тебе, то ти б і закоцюб…

Осташко глянув на Орисю, закутану бараницею, вона прокинулась і дивилась на батька синіми холодними очима. Здивовано зиркнув на боярина.

— Дочку свою за сина Давидовича віддаєте? — перепитав.

В Івашка невдоволено поморщилось чоло, Каліграф знітився і чемно вклонився Орисі:

— Щасти тобі, дівчино…

Вона промовчала, тільки перевела холодний погляд на нього, і згадався Осташкові скоморох Арсен і його слова: "А ми де пиво п'ємо…"

"Невістка Давидовича. Аякже… Вона дочка боярина. А ти, Арсене, і далі питимеш у багачів пиво, не знаючи того, що воно відібране від тебе і подане тобі як милостиня. Ти і в Давидовича питимеш, коли покличе, і не пектиме тобі ялмужна, хоч, може, десь і сплесне на твоїх гуслях плач. Плач дитини, яка не знає, що її болить. Болить–бо тільки усвідомлений біль. І будеш дивитися на цю Орисю чи на іншу — не гідний її любові скоморох, який грає на бенкетах у вельмож. А бачив же я, бачив шпільманів[14] з псалтеріонами в руках, які йшли попереду Жижки на Кутну гору, де було розгромлено військо Сигізмунда! Де наш Жижка?"

Осташко позирав на боярина: чорні вуса і борода окреслили міцні м'ясисті губи, з–під кущистих брів дивилися у простір темні очі — видно, дочка у мами голубизну взяла, — про щось думав Івашко: упертість і сила зібралися у погляді й на стужавілому обличчі. І згадався Осташкові Свидригайло, якого бачив учора, — була подібність в обличчях цих двох мужів. Свидригайло — наш Жижка? О, ні… Він — ображений Ягайлом і Вітовтом литовський князь. Тому лютий. Болить йому булава, до якої ще не дотягнувся, а не українна Русь. Де той, який сперся б на лють Свидригайла, але усвідомився русинським болем? Може, ти, Івашку

Рогатинський? Але ж ти родичаєшся і береш собі в перші дорадники Давидовича — здиру, який неправими судами нагарбав маєтків по всій Червоній Русі.

— Про що думаєте, боярине? — спитав Осташко.

— Рать буде, — відказав тихо староста. — Буде остання рать.

— Ви ж до весілля готуєтеся, пане Івашку, а не до раті.

— В'їдливий ти, Каліграфе. А мені потрібна підтримка Давидовича. Ти цього не розумієш…

— А люд піде за нього воювати?

— Люд, люд… Отара йде за вожаком… А ти, ти що робитимеш, коли почнеться? Писатимеш і далі свій літопис?

— Писатиму.

— Навіщо? Кому який хосен з того писання?

Осташко довго мовчав, а потім заговорив:

— Ішов убогий пілігрим на прощу крізь гірські нетрі, посковзнувся і впав у яскиню, звідки виходу не було. Наступила зима, замерзали на льоту птахи, мороз добирався до серця пілігрима, холодний сон склеплював його повіки. І тоді, коли вже й рушитись не міг, він побачив соболя, який проскочив неподалік нього у вузьку ущелину і зник. "Є вихід! — вигукнув пілігрим. — За три кроки від мене!" І замерз на лютому морозі, і слова його замерзли теж.

Надійшов тою дорогою другий пілігрим, і настигла його така сама доля. Близилось до весни, та не було жодної надії вийти звідси. Зм’як сніг, пожуркотіли струмки, і розмерзлися слова загиблого. Почув їх другий пілігрим, знайшов за три кроки від тліну ущелину, вийшов на волю і заспівав пісню во славу своєму попередникові, який залишив йому дороговказ, хоч сам ним і не скористався…

— Мудра притча, — сказав Івашко. — Тільки віщуєш ти нею нам не перемогу, а смерть.

— Мертві сраму не імуть… Та прокладеною дорогою, хоча б початком її, підуть інші.

До Олеська добралися надвечір. Візник зупинив коней перед валами на передмісті за Брамою. Осташко подякував старості і подався протоптаною у снігу стежкою на Циків, за яким бовваніла Біла гора. Зупинився біля воріт Галайди. Зайти б до приятеля — якби не Галайда, хто знає, де жив би тепер Осташко. Але тихо було на подвір’ї, — нема, певне, господаря дома, Галайду чути на все передмістя, коли він за роботою.

…Тоді, коли Осташко вперше опинився в Олеську, він перейшов уздовж незнайомим містом від Пушкарні до Брами і, не наважуючись пускатися в дорогу під ніч, попросився на нічліг до кушніра — той саме розвішував готові кожухи на подвір’ї.

"Заходи, заходи, заночуєш у Галайди!" — загалайкав кушнір з видубленим, немов юхт, обличчям. Він запросив подорожнього до хати й без кінця теревенив: за якусь годину Осташко вже знав усе про Олесько. Передусім дізнався, що ота велика калабаня посередині міста названа Галайдовим морем на його честь. Це колись, збувши добре кожухи на ринку, так напився, що, йдучи додому, забрів у калюжу і верещав як на пуп: "Рятуйте, хто в Бога вірує, у морі тону!"

"Що за твердиня он там, на горі? Понад сто років їй… Кажуть, ще за Юрія Тройденовича, князя галицького, збудували сей замок, а коли його отруїли в Луцьку, захопив фортецю Любарт. Ну, а потім з рук до рук. Були там ляхи й угри — хто не був. Слава Богу, Вітовт посадив у замку руську залогу, то й нам легше…"

"Про магдебурію питаєш? Ні, ще не запроваджена, проте й тут дає себе знати шляхетська хартія, яка прирівнює ляха до пана, а русина до хлопа… Але хто ти такий і що робити вмієш?"

"Зі світу я, добрий чоловіче, — відказав ухильно Осташко. — А вмію писати".

"Е–е, та це маєтність! — вигукнув кушнір. — За таким умінням і волосним суддею станеш. Залишайся тут, мандрівниче, коли ніде роду не маєш. Не пропадеш. У місті, правда, людно, але на Вороняках, сам бачив, опустіла одна хатина. Я поведу тебе завтра".

…Не чути Галайди — п’є десь загарливець. Осташко ще постояв трохи і подався у бік гір.

На схилі Білої гори, що на Вороняках — горбатому подільському хребті, який розігнав текучі води на північ і на південь, — притулилася хатина Осташка.

Крізь мале віконце видно увесь Олеськ. Перед залучиною валу, що проступив темною дугою над сніговою завією, втопилися у зацвілих інеєм садах Теребіж, Циків і Волуйки; за валом, що наїжився частоколом і низькими баштами, мріє гостроверха ратушева вежа, до ратуші підсунувся прямокутний майдан. То ринок, двічі на тиждень галасливий; поблизу ринку, в самій середині міста, блищить льодяним дзеркалом кругле озеро — Галайдове море. В різних кінцях города із гущі домів та склепів вистрелили бані трьох дерев’яних, критих ґонтом церков, а далі,

аж за північним валом, ледве видніють заолеські села — Юшковичі, Ожидів, Кути, що принишкли на молочній рівнині.

На схід від міста, на віддалі гарматного пострілу, звелася з рівнини до неба Лиса гора, увінчана овальним замковим муром і високою гранчастою баштою. До замку крізь непрохідні влітку болота, що киснуть над гнилою Ліберцією й кожушаться рідким вільховим лісом та чагарями, ведуть дві обсаджені липами дороги: зі сходу — до Бродівської брами, із заходу — до Львівської. Перед нижнім валом дороги обриваються звідними мостами, що зяють, немов відкриті пащі турів.

Тяжко добратися непрошеному до Олеського замку, в якому міцну залогу тримає Івашко Рогатинський.

Осташко сидів біля віконця, дивився, як обкутується замкове громаддя синюватим смерком. Звечоріло вже, погасли світелка, сивою пеленою закрилося місто, тільки замкова башта чорно бовваніє і чутно, як перегукуються вартові.

Меркнуть у темені обриси Олеського замку, фортеці, що стоїть посередині ланцюга, який закайданив Галицьку Русь від Кам'янця по Холм. А в ньому господарем Івашко Рогатинський — ратоборець з сильною рукою.

Осташко відійшов од вікна. Хукаючи з холоду в руки, присів до столу, на якому стояв каламар з тростиною і лежав папір. Засвітив свічку.

"А що я повинен робити, коли моя зброя — не меч, а трость?"

"Давид, сідаючи, клав персти на живії струни, ми ж беремо тросты скорописну, чорнило і папір і кладемо письмена..." — згадався Осташкові біблійний вірш.

"А на більше я не здатний… Що вдіяти можу?

Та я знаю: кожен стільки винен своїй отчизні, скільки він може дати їй при його здольності й умі. Слабі в мене ноги, не втримають у стременах на дикому огирі; м'яке в мене серце — мліє воно, коли побачу живу черлену кров; нікчемне моє тіло — загрузло б у землю під тягарем сталевого панцира; рука моя зігнеться мов лоза, коли б я спробував підняти булатний меч. Але дав мені Бог зіркі очі й бистру пам'ять, я постиг таємниці письма, і легка трость у пальцях дивно послушна моїй волі — гаптує вона те, що відчула моя душа і осмислив мій розум. Уся сила моя у тростi скорописній. Тож коли я — не здатний ні до борті, ні до раті, ані до сохи — затрую для лакомства мережу думок своїх олжою, хай усохнуть три персти на десниці, які тримають трость, і хай забуду я таїну письма…"

Чутно, як перегукується варта на сторожових вежах нижнього замкового валу, дзвенять металом зброярі в зброярні, не сплять — готується до раті руська залога.

"Напевно, я нікчемою здаюся тим, що тримають напоготові списи, бердиші, алебарди й гаківниці. Та ніхто не знає того, що легка трость стає тяжчою від залізного келепа, коли виписуєш на папері слово, яке повинно увічнити діла нині живучих, яке повинно жити ще й тоді, коли на місці калюж крові зарясніють кетягами кущі калини, а поламані вістря списів переміняться у червоний пісок.

Зброярі нагострюють мечі і сушать порох у баштах, я ж розстеляю думки свої, з яких хочу викувати правдиве слово".

Розділ четвертий

ТРІСТАН ТА ІЗОЛЬДА

Широким світом ходив Трістан, шукаючи Ізольди Злотокосої.

Триста років сповіщали про нього і про неї французькі трубадури:

"Сеньйори, сеньйори! Чи не бажаєте ви послухати прегарну повість про любов і смерть?"

І голосили німецькі мінезингери:

"Слухайте, як у великій радості й печалі кохалися вони і як померли".

І плакали чеські шпільмани:

"Багато зазнали вони переслідувань і вигнань, але вбити кохання ніхто не міг".

"І померли вони разом од нестерпної муки — тіло з тілом, уста з устами", — заспівали й русинські скоморохи.

Широким світом ходив Трістан і приблукав на Галицьку землю.

Зима зустрілася з весною задовго до Стрітення. Вранці несподівано подув з Гологорів на Вороняки теплий вітер, наче прорвався враз з їх гарячої утроби. Півдня шугали білі стріли з Підлиського хребта на Гавареччину, яка багато днів проспала, засипана снігом, у глибокій вижолобині; до вечора сніг зм'як, мов глина у пальцях гончара, а вночі задзвеніли струмки. Вони наздоганяли один одного, збігаючи з горбів, зливалися і квапилися з обох схилів гір — котрі до Стрипи й Серету, котрі до Стиру й Бугу — розмивали кригу на ріках, й другого дня рушили до морів весняні води.

Ще позіхали гончарі в простуджених хатах, ціпеніла замерзла глина в купинах на подвір'ях, з горбатих холодних печей ще не встигла стекти торішня сажа, а вже протоптували до обійсть перші стежки десятники

Давидовича, який розкидав свої маєтки по Олеській землі, мов струпи по тілі; гримали у двері, вимагаючи чиншу.

Суддя готувався до весілля.

Гончар Микита — він восени взяв собі із Шпиколосів, що біля Золочева, молоду вдовицю, родовиту гончарку, в якої пальці звивалися, наче в'юни, коли крутила на крузі масну глину, — Микита чекав весни, немов спасіння, і зрадів їй, такій ранній, бо, як то кажуть, з'їв русин головку маку і два тижні постить… Негучне весілля справив, але й не поминув жодного гончара з Гаваречччини, то якраз вистачило йому всього літнього заробітку на брагу, а за жінчине прокапарили зиму.

Потекли перші потоки, а він уже визирав доброго сонця, щоб земля висохла і можна було б йому з жінкою витрутити через прикрий Підлиський хребет візок з горшками на ринок до Олеська, бо на шкапину ще не розжився.

Обоє з Марією знімали з настилу під стелею начорно випалені дзбани, горшки, миски, обтирали з них пил і в думці підраховували, скільки кіп вторгують на першому ярмарку. На подвір'ї почулися важкі кроки, повз маленьке віконце, затягнене вичиненим телячим кендюхом, майнула тінь, двері з грюкотом відчинилися, на порозі став тивун судді Давидовича — Мартин Скрибка. Микита добре знав його. Колись він дячкував у Підлиссі, а як попа прогнали за те, що п'яним виходив на амвон, Мартин, поблукавши трохи з довгою рукою, продав себе в неволю Давидовичу. Той шмагав його щодня нагайкою, бо не ладилася робота в лінивого, а потім суддя, побачивши, що пуття з нього не буде, поставив його наглядачем над чорною челяддю. На цій службі Давидович навчив Мартина справно орудувати шкіряною, в ґудзах, нагайкою — коли не бив Мартин, били його, а потім поставив тивуном на Гаваречччині.

Микита стояв посеред хати, наче кола проковтнув: чого це Скрибка завітав такої ранньої річної пори, адже у кметів і ремісників усе повимітано в домах — і хліб, і гроші, та й на панщину ще не час гнати — сніг лежить на полях, а чинш платиться після жнив…

Марія, прочуваючи лихо, схилилася у пояс, ждала. Тивун гарикнув:

— Річний чинш плати, Микито!

— Змилуйтеся, Мартине, — аж тепер зігнувся гончар, чорні кучері впали на чоло. — Цілу зиму на ярмарки не ходив, у хаті й півгроша немає.

— Гривню, Микито! — крикнув тивун.

— Гривню?! Стільки ми ніколи не платили… Таж за гривню треба два місяці, не розгинаючись, у полі робити, кабана вигодувати… Що за біда лучилася у пана судді, що він…

— Не біда, а весілля! Пан староста Івашко дочку за суддівського сина віддає.

— Ов–ва! — сплеснув руками Микита, і зла посмішка пробігла по його смаглявому лиці. — То мусить відкласти свайбу до осінніх м'ясниць, коли так бідно в нього діється. Гончарі теперки не годні скластися навіть на бочку пива для пана судді.

— Пащеку розкриваєш! — Скрибка вихопив з–за халяви нагайку і потряс нею перед носом Микити.

— Гей, чоловіче добрий, — схопив гончар тивуна за руку, аж хряснуло в зап'ясті, — я тобі не закуп і не каланник… Я тобі не татарин–невільник, — добродушне обличчя гончаря наливалося люттю, — щоб ти

замахувався на мене, мов на раба… Чинш панові судді справно заплачу, хай тільки–но стежки підсохнуть, щоб вибрався на торги.

Лице гончара знову подобріло, він відпустив тивунову руку, той відступився і, розсерджений за зневагу, розмахнувся нагайкою. Марія прискочила до Скрибки, і нагайка стьобнула її по обличчі, залишивши скісний пруг від вуха до уст.

Зойкнула жінка, оскаженів гончар, схопив, що перше потрапило під руку — двоухий дзбан, — і розкришив його на голові тивуна. Той упав на коліна, потім на лікті, і, обм'яклий, простягнувся на підметеній долівці.

Марія залементувала. Микита нагнувся — тивун не дихав.

— Я убив його, — сказав спокійно і почав для чогось складати черепки з розбитого дзбана. Потім глянув на жінку і повторив уже зі страхом у голосі: — Я убив його…

Микита поскладав черепки на лавицю, узяв тивуна за ноги й виволік на подвір'я, потім вернувся до хати, витер об холоші долоні й мовив до жінки:

— Ти чекай мене… Роби горшки, продавай, а я… Я піду до старости Івашка, поки Давидович не посадив мене в казнь. Розповім йому все. Кажуть, він справедливий чоловік, та й суддя йому підлягає.

Двір Івашка Преслужича–Рогатинського стояв окремішньо від міста неподалік замку, за нижнім валом. Високий частокіл, що обгородив дворові будівлі, сходився з обох боків до залізної брами — парадного входу. Біля брами стояв озброєний стражник.

Гончар Микита крадькома, ніби вже всі в місті могли знати, що трапилося, пробрався до брами й легко прочинив її. Стражник загородив йому дорогу алебардою.

— Я до його милості боярина, — промовив Микита тремтячим голосом: до нього дедалі чіткіше приходило усвідомлення кари, яка його чекає за вбивство тивуна, але іншого порятунку, як признатися у всьому старості, не міг придумати. Про втечу й не помислив, бо куди втече, коли іншого світу поза Олеськом і Гаваречиною не знає; чекати дома, поки прийдуть за ним, було ще страшніше. Він повторив: — Я до пана старости Івашка Рогатинського.

Стражник пропустив: державець олеського ключа, коли бував удома, приймав усіх — від багатих землян до найбіднішого волочебника. Зате в замку не допускав до себе нікого з посполитих.

Микита зайшов до вітальні, обвішаної зброєю та вистеленої кабанячими шкурами, і довго чекав. Врешті із хоромів крізь бокові двері увійшов бородатий чоловік у повісм'яній вишитій сорочці. Гончар упізнав у ньому старосту і впав на коліна.

— Встань, — мовив Івашко. — Я не король. Кажи, чого просити хочеш. Чи мо', накоїв що?

— Я тивуна… тивуна гаварецького, що від судді Давидовича… Мартина, которого Скрибкою прозивають, нині… убив, — простогнав гончар.

— Убив?! — Івашко аж присів на лавицю, з подивом придивляючись до мирного широкого обличчя ремісника, який, здавалось би, і мухи не здатен роздавити. — Як — убив?

— Горшком, ваша милосте…

Івашко прикусив спідню губу, що затремтіла від сміху, і допитував далі:

— За віщо ти його убив?

— Я не хотів… Він чиншу жадав, на переднівку — чиншу цілу гривню, бо суддя весілля синові справляти має, а в мене й півгроша не знайдеться — на своє весілля восени геть усе витратив… Він ударив мою жінку нагайкою по лиці, а мені Бог тяму відібрав…

Івашкове обличчя спалахнуло червінню. Злість на скнарість Давидовича змішалась з гнівом на непокірних підданих, до того ще й лихе передчуття стривожило душу: смерть напередодні весілля, яке має відбутися післязавтра, нічого доброго не віщує. Він сказав жорстоко:

— Убієн будеш за вбивство.

Плечі в гончара опустилися, впала голова на груди.

— Вивести його! — гукнув Івашко до одвірного.

Втім, у дворі почулися чоловічий і жіночий голоси, якесь дивне хихотіння. Івашко вийшов на поріг. Біля брами стояла молода жінка в хустині, зсунутій на потилицю, й сардачку, вона тримала за руку тивуна Скрибку. Одне око в нього запливло синьою пухлиною, а він блаженно сміявся і повторював одне й те ж:

— Я інклюзник! Я інклюзник…

Жінка покинула тивуна й підбігла до боярина.

— Не карайте, не карайте мого Микиту, чей же не вбив він нікого, — залебеділа. — Тивун живий, дай йому Боже здоров'я. Живий, тільки сміється…

— Я інклюзник, — переконував тивун стражника. — Дам тобі один грош, а мені вернеться десять… Я навчу пана суддю, як робити з гроша інклюз, і він назбирає синові на весілля купу срібла. Я чорта поцілував, а на Суса плюнув, я навчу суддю, як на Суса плювати…

— Відведіть його в казнь, хай там посидить, поки отямиться, — звелів Івашко. — А цього, — показав на Микиту, — до замку, в татарню!

Орися чула все.

Вона сиділа у дівичнику й вишивала нелюбові весільну сорочку. Знала давно, що не має волі, хоч батько її безтямно любить. Сказав колись: "Королі з королями, бояри з боярами, смерди із смердами. Анну Ярославну видали за французького короля, Ядвігу за Ягайла — чи їх хтось питав про любов? Ти ж вийдеш за Адама Давидовича, бо мені з його батьком Олесько тримати". Знала, що нема її волі, і звикала до рум'янощокого Адама, який приходив до неї двічі на тиждень і водно теревенив про те, скільки в теребовельському маєтку, який буде належати йому, ланів, скільки челяді чорної — парубків, і челяді білої — жінок, скільки служб тяглих людей, а скільки бортників, риболовів і сторожів, сокольників, бобровиків, конюхів, лісничих, бондарів, ковалів і теслів.

Слухала і знала, що все це буде належати їй, і поволі зживалася з цією думкою. Лякали її тільки блідо–сірі, прозорі, аж безбарвні очі жениха, в яких сиділи причаєні цяточки зіниць; ті зіниці дивилися на неї колюче, немов цвяшки, і ніколи не теплів, не каламутився і не хмурнів колір довкола них, бо ж його й не було. До всього звикла, а до Адамових очей звикнути не могла. Проте покірно готувала себе до заміжжя.

Аж той гусляр — з карим, густим, немов смола, поглядом відкрив їй зовсім інший світ, попри який сама ходила досі, минаючи його стороною, навіть не гостюючи в ньому. Світ сотень, тисяч людей, котрі мають свої біди, втіхи, радості, смуток, а тому й очі в них цікаві й напружені, теплі або смутні, бо чогось вони шукають, щось знаходять чи втрачають, і ніхто їм не підносить готового, такого, що не забарвлене ані смутком утрати, ані радістю знахідки… А той гусляр перший діткнувся її, бо Адам навіть не сідав близько, а той гусляр, шалений, сильний, впився до болю в її уста, хоч вона просила легкого цілунку, і Орися втекла тоді з тим

болем, а він мучить її вдень і вночі солодким чеканням і гріховними снами…

Орися чула все. Вона припала до вікна, коли у дворі божевільний тивун нахвалявся навчити суддю, як роздобути срібла на весілля синові — який сором, люди сміються, а вона піде в той дім, — не знала, за що її батько посилає у татарню мужика, але зрозуміла, що через Давидовича. Кинулась до дверей, та відчинити їх не посміла…

Коли спорожнів двір і коло брами залишився тільки стражник, вона одяглася і, не сказавши батькові ні слова, пішла на цвинтар до могили матері, що виросла два роки тому біля каплиці святої Катерини.

…Широким світом ходив Трістан і приблукав, вродливий і сумний, на землю, де жила його Ізольда…

Текли весняні струмки поміж горами, а Орися молилася на могилі матері словами, які прийшли до неї нині самі — не з церкви і не з псалтиря, а від дівочої тривоги:

— Нагрішила я мислями, Боже, Боже, — нема волі моєї. Чиста водичко–ярданичко, обмиваєш гори, коріння, каміння, обмий і мене, грішну Орисю, від усякої мерзи і пагуби, аби–м була така чесна і велична, як весна, аби–м була така красна, як зоря ясна…

Арсен зупинився біля цвинтарної огорожі й дивився на дівчину в білому кожушку й шалевій хустині, що вклякла на мокрий сніг перед могилкою. Упізнав по одежі, пригадав собі кожну рисочку її обличчя, проте й тепер не міг ніяк усвідомити, що вона і та боярівна, задля якої прийшов до Олеська із скоморошою братією, щоб грати на її весіллі, — одна й та ж людина. Тепер засумнівався ще дужче, бо чого ж би донька Івашка, якій завтра прийдуть дівчата сплітати вінок, клячала сьогодні на цвинтарі, мов сирота. То зрадів: обдурила його Орися, назвавши себе

боярівною; він тихо відчинив хвірточку, підійшов і став за спиною дівчини, не сміючи переривати її молитву.

— Не спускай на м'я, Господи, гріхів з ласки своєї святої, — гаряче шепотіла дівчина і враз стрепенулася, почувши за спиною чиєсь дихання.

Схопилася, оглянулася, тихо скрикнула:

— Арсен?

Він узяв дівчину за почервонілі від холоду пальці, вона не віднімала рук, дивилася на нього й похитувала заперечно головою, не вірячи, що бачить того, проти якого молитву складала, щоб не приходив у її думки ні вдень ні вночі, бо нема її волі слухати свого серця, — то чому він тут, перед нею, наяву, чого прийшов, кого шукає?

— Звідки ти тут узявся, Арсене? Навіщо?

— Ми ж не минаємо, Орисю, ні малих, ні великих міст. Мандрівний люд народ потішає, потіхою на хліб заробляє. Ми теперки в олеській корчмі пиво п'ємо та чекаємо Стрітення, щоб провести з музикою до шлюбу дочку Івашка Рогатинського…

— Дочку Івашка? — зойкнула Орися. — Чому — ти?

— Боярин ще в Луцьку запросив. Але признайся, дівчино, що здурила тоді мене, що не тобі завтра вінок на голову покладуть, не тебе позавтра під плач моїх гуслів завиватимуть. Скажи, що та інша буде, не ти…

— Та інша буде, Арсене, — наче вітром шелеснуло.

— А ти чия?

— Твоя була б, якби моя воля…

Вона дивилася в його очі, в яких мінилися всі кольори світу, збудженого нині весною, зникли з пам'яті бліді, мов пліснява, з зіницями, як вістря голок, очі її жениха. Орися подалася уперед і відчула, як її губи обгорнула спека, як м'якли вони, розтавали і розпливалися у гарячому солоді. Був день, і серед дня коївся несусвітний гріх: наречена за день до вінчання цілувала весільного музику…

"Сеньойри, сеньйори, чи не бажаєте ви послухати пісню про кохання…" — дзвеніли скомороші гуслі. "Рано–вранці каплиця відтворена, рано–вранці кровиця розілляна, Боже, Боже, хто кровцю пролив…" — голосила якась дивна пісня на цвинтарі.

Арсен одірвався від Орисиних вуст. Вона була така прекрасна, що самому стало страшно за себе перед її красою, і здалося тоді йому, що він — не він, бо чи ж могла б його, бродячого скомороха, покохати найкраща у світі дівчина?

— Ти Івашкова донька?

— Дві в нього доньки. Одна тебе нині цілує, другій завтра гратимеш на весіллі. Одна йтиме крізь нетрі й болота весь вік за тобою, друга з нелюбом у білу постіль ляже…

— Ходи зі мною у світ, Орисю…

— Ходи зі мною у двір, Арсене…

— Залиш свого батька, дівчино…

— Покинь свої гуслі, музико…

Орися відірвалася від Арсена, відступила назад до огорожі, вийшла на дорогу й подалася — поволі, поникло. Потім зупинилася, повернулась.

— Розбий свої гуслі, Арсене. Не грай мені…

І пішла на той бік провалля, залишивши над кручею самотнього гусляра.

— Ось тобі дукат, боярине, — сказав на другий день Арсен Івашкові Преслужичу в його дворі: ще дівчата не сходилися на заводини, та вже біла челядь споряджала в дівичнику молоду.

Івашко, не розуміючи, пильно дивився на засмученого й від смутку того аж згорбленого гусляра. Переглядалися між собою скоморохи, знизуючи плечима.

— А ви відробляйте гривню, братове, я цим разом не буду за пиво честь віддавати.

— То йди собі, Арсене, від нас, — мовили дударі. — Нам давно з тобою тяжко. Відколи з Луцька пішли — і гроша доброго не перепало. Чомусь нудиш світом: то лазаря тягнеш, мов жебрак, то зовсім не хочеш грати.

— Сам знаю, що треба геть іти. Прощавайте…

Арсен підступив до побратимів, з якими обійшов півсвіту, обняв кожного і, поправивши гуслі на плечі, подався до брами. Але вернувся. Він підбіг до Івашка, що стояв серед подвір'я, усе ще не можучи збагнути дивної поведінки гусляра. Вклонившись у пояс, Арсен сказав тремтячим голосом:

— Не справляй весілля, боярине… Не віддавай дочки за поганого Давидовича. Ти ж батько…

— Так ось чого ти… Чи не за тебе віддати? — не стримав за зубами лютого крику Івашко.

І стишився, зів'яв, бо уздрів у цю мить тільки обличчя Арсена, а про його скомороший одяг, про його гуслі забув, і побачив у ньому себе самого, колишнього — молодого, вродливого, за яким пішла, не питаючи, хто він, красуня Параскева, і яка то радість, яке то щастя було в них, а що буде в Орисі з цим холоднооким Адамом, і чому б не… чому б не…

— Боярине! — схлипнув Арсен, дивлячись, як м'якне суворість батька. — Я люблю Орисю, і вона…

— Вона?! — сполотнів Івашко, втямивши, що ось тут, у цю хвилину, посмів скоморох просити руки боярської дочки — жебрак хоче стати його зятем? — Що — вона? — ступив до нього, стискаючи кулаки. — Іди ти… Іди, поки я добрий, поки собак з ланцюгів не спустив!

Служниці чесали молоду, вона дивилася крізь вікно і бачила, як ішов з двору похилий гусляр, по Орисиному лиці текли сльози, а губи ворушилися у вдячній молитві за те, що не обминула її, хай і коротка, мить щастя, що спізнала вона хоч присмак його, бо ж могли вони й розминутись…

На передмісті Арсен зустрів Осташка Каліграфа.

— Заболіло, Арсене, — сказав Осташко, вислухавши скомороха. — Добре, що заболіло. А куди помандруєш тепер?

— До Львова подамся.

— Не йди, парубче, у той Вавілон. Рать тут буде. Навіщо йдеш на той бік? Невже думаєш, що тільки мечами воюють? Гуслі — теж зброя. Хіба не болітиме тобі серце там, коли тут литиметься кров?

— За кого литиметься кров? За Івашка?

— За землю нашу. За віру православну.

— Немає у мене ні землі, ні віри, — змахнув рукою Арсен, обминув Осташка й подався Волинським шляхом.

Розділ п'ятий

НА ЗАДВІРКАХ ВАВІЛОНА

Досі серце ще не боліло. Ані тоді, коли ректор Ягеллонського університету заборонив схизматам проживати в бурсі, і Арсен у гурті жебручих спудеїв пішов співати "gaudeamus" попід вікна краківських міщан, ані коли залишав уранці нагріту тілом корчемної служниці тверду постіль в убогому меркаторії, ані коли пропив останній квартник і з чотирма такими, як і він, жаками в товаристві львівських малярів вирушив без гроша в мандри. Веселі то були часи! Де пиво пив, там честь віддавав і не залишався в боргу ні перед кривдниками, ні перед доброчинцями. Вся земля належала йому і кожну віру ісповідував.

А нині не стало ні землі, ні віри.

Він уздрів ув образі дівчини незнану досі чистоту і збагнув, що вона десь–таки існує на світі, горить чистим золотом, проймає світлом заскорузлі душі й нагадує людині про те, що природа їй обіцяла набагато більше, ніж дало життя. І ту чистоту поганять, і те світло гасять.

Ішов швидко, слух його переслідували весільні пісні, хоч їх ще й не заводили дівчата, прошпигували мозок звуки труб і дуд, хоч скоморохи ще не починали грати, — уявні співи й музика, під які сьогодні неминуче впаде заслона, яка назавжди сховає від нього Орисю, скупчилися навколо нього, мов тучні хмари.

Квапився, щоб устигнути подолати відстань, через яку не зможе наздогнати його справжній весільний гомін, бо напевно вернувся б і блукав довкола Івашкового двору, мов пес, і карав би себе красою молодої, і картав би себе за те, що зрікся товариства.

Аж коли минув Юшковичі й Ожидів і дорога вивела його в тихе поле, що рябіло чорними проталинами серед віспуватого снігового покриву, сповільнив хід і відчув, як з кожним кроком пройденої дороги наростає злість у серці і пригасає печія. Чув, що відривається назавше, від того життя, яким жив досі, — перегоріла посередині нитка, і вже розмотується новий клубок, і вже кличе до себе нове, незвідане, і буде Арсен у тому житті іншим. Яким — не знав. Ішов просохлим на весняному сонці Волинським шляхом і дивувався, що від люті глухне біль.

Ще тиснув душу щем, запах талої води пригадував йому олеський цвинтар: на засніженій могилі слід від дівочих колін, а перед ним — очі до очей — тепла голубінь, а потім дотик м'яких, мов мед солодких, губів; ще боляче стукали у мозок останні Орисині слова, а вже роз'ятрювала його душу злість на людей, які відібрали від нього те, що повинно належати йому, відібрали, не питаючи, заслуговує він на щастя чи ні, відібрали лише тому, що в нього весь маєток — гуслі за плечима, і він проклинав Івашка, який потоптав доччину волю, і Орисю, яка так покірно кинула ту волю під батькові ноги, і на Осташка, що то вдруге став йому на дорозі з напучуваннями, заяріла лють.

— "Рать буде… Гуслі — теж зброя…" — Арсен уголос перекривив Каліграфа. — А що ви луччого дасте мені, ніж маю, якщо б я і пішов з вами? Нині Івашко обіцяв собак на мене нацькувати, що ж — після

переможної битви він, напевно, виконав би свою обіцянку. За віру православну… А яка для мене різниця, хто спускатиме псів з ланцюгів — католик чи схизмат? Рать за віру… А її, ту віру, давно подібні до вас розпродують за привілеї і герби, вимінюють за місця на магістратських лавах, програють по корчмах у кості. Та й скільки вас — Осташків та Івашків — спохопилися по воду, коли хата згоріла? З усіх боків ви вже оточені костьолами, тож змиріться, бо там сила, а вас жменька. Та ви ще не встигнете дзенькнути мечами, як вам на шиї надінуть колоди, і ви умить зречетеся тії віри. Швидше, ніж я… "Рать буде…"

Йшов швидко, розмовляючи і лаючись уголос — біль приглушувався, і жаль йому ставало за тим болем, який дав йому відчути, що й він людина. Але не щадив його — хай щезне: нитка перепалена і розмотується новий клубок.

Перед смерком минув млин осадника Зоммерштайна на Полтві і ступив на Краківське передмістя Львова.

"Плетуть вінок Орисі…" — ще раз зав'ялило в душі й стихло. Нові враження заполонювали Арсена: він упізнавав Старе Місто, в якому зупинявся кілька років тому, йдучи на Рогатин.

Лиса гора з руїнами Данилового замку ще видніла на тлі оранжевого неба, а Підгородця і Старий ринок, і костьол Іоанна Хрестителя серед густих лип уже сховалися в сумерки. Над самим Волинським шляхом високим підмурівком звелася паперть Миколаївської церкви — десь недалеко, тут, повинна стояти корчма "Брага", в якій майстер Симеон Владика та його челядник прощалися з Арсеном після довгої дороги з Кракова до Львова.

Арсен вибрався на підмурок, обминув жебраків — ті ще не розходилися, в церкві відправлялася вечірня — і звідти побачив високий з баштами мур, що оперізував Нове Місто. Того разу довелося його обійти, бо скоморохів не пропускали у Татарській брамі, завтра ж він

заховає гуслі під полу каптана або в корчмаря залишить, а таки пройде, бо мусить відшукати мудрого майстра і друга Симеона Владику.

З–за кам'яних дувалів татарського кварталу спинався мінарет мечеті; Арсен згадав, що корчма стоїть трохи нижче. Був утомлений і голодний — "десь грають братове до віночка молодій", — хотілося напитися й забутись хоч на–трохи, бо в серці таки не вгамовувався щем.

Арсен ішов провулками, захаращеними камінням, покидом, сміттям, обминав дощані халупи і згадував слова майстра Владики: "Тут жила, кипіла й хизувалася теремами, храмами й замком славна столиця Лева. Це все, що від неї залишилося. Польський король Казимір спалив її дотла, а корону, трон, обшитий діамантами, клейноди, золоті хрести з церков, срібло, навіть мантію Лева вивіз до Кракова. Згарища залишив русинам, полоненим татарам, євреям, вірменам і сарацинам. Згодом усі проникли в Нове Місто — вірмени заснували свою єпархію, — тільки русини залишилися тут. Чому, питаєш? "Лядський то город", — сказали, забувши, що своїми руками його зводили, і на згарищах халупки будували, щоб тільки ближче бути до уцілілих від вогню своїх церков. Потім отямилися, з поклонами ходили до бургграфа, та було пізно. Лише кільком родинам малярів, ювелірів і ливарників дозволив патриціат поселитися на Соляній вулиці, яка нині Руською зветься. Бо кунштмістрів своїх у них мало. Там і я живу".

Арсен відтворив у пам'яті образ статечного майстра з чорною кучерявою борідкою, його поважну мову, і тиха радість напливала до серця гусляра: він завтра знайде старого друга і буде в цьому чужому місті не самотній.

У порожній корчмі блимали дві свічки: на шинквасі й на краю довгого стола. Арсен увійшов під закоптіле склепіння, присів скраю — корчмар–вірменин уже стояв біля нього в запобігливо–вичікувальній позі — замовив рибу та вино.

— Переночувати є де? — спитав.

— Аби гроші, — відказав корчмар, ставлячи на стіл кухоль з вином і на мідяній таці смажену рибу.

— Є гроші, — відказав Арсен.

Він був голодний, ковтав рибу великими шматками, запивав міцним вином — хміль швидко п'янив голову. "Десь там п'ють братове за здоров'я молодої", — знову тьохнуло боляче; Арсен не бажав більше цього болю, узяв гуслі, торкнувся пальцями струн і упівголоса заспівав пияцької пісні краківських жаків, яка проголошувала наймудріший сенс життя:

In tabernis quando sumus,

Nescimus, quia est humus,

Ubi multus timet mortem,

Sed pro Baccho mittunt sortem.[15]

У темному куті хтось заворушився, зарипіла лавиця, чиясь постать присунулася ближче до світла, і Арсен побачив перед собою худого, немов мощі, жовтолицього чоловіка, вік якого важко було вгадати. Світло свічки додавало обличчю ще більше мертвецької жовтизни, очі хворобливо блищали, чоловік п'яно похитувався, придивляючись до Арсена.

— Хто ти? — спитав Арсен, обриваючи гру.

— Агасфер… — відказав худий чоловік.

— Агасфер? Але ж ти на єврея не схожий, чому називаєш себе ім'ям Вічного жида–скитальця, який не дозволив Ісусові перепочити у своєму дворі, коли той ішов на Голгофу…

— І ти Агасфер, хоч теж не єврей. Хіба не бурлакуєш? Весь народ наш — Агасфери. А за що покутуємо — чей же давали притулок і ляхам, і уграм, і литвинам…

Худий чоловік похитував головою і говорив тихо, ніби до себе самого:

— І ти у Вавілон прийшов. А навіщо? Бог тут давно сплутав усі язики, а русинський з'їв. Ага, ти думаєш, що знаєш мову, яку розуміють усі, — музику. Ха–ха!.. Ти ж іще не чув про новий артикул, який видав краківський біскуп… "Не причащати святими тайнами комедіантів, котрі волочаться по корчмах, — велить він. — Лише тих, які розпогіднюють чола королям, князям і магнатам, — тих причащати і щедро платити за працю". А ти гадав, що твою мову зрозуміють усі… Ні–і, тебе ще вчитимуть, сім куп віників поламають дидаскали на твоїй спині, поки ти заговориш по–їхньому. Чи, може, уже умієш говорити зрозумілою панам мовою?

— Не второпаю, про що ти…

— Второпаєш… Я теж гадав, що володію зрозумілою для усіх вавілонян мовою — фарбами на полотні. Але мене вигнали з цеху, бо я не хотів більше вельможам чола розпогоджувати, хоч раніше робив це залюбки. Хіба не я розписував спальню короля Ягайла у Краківському замку?

— Хто ж ти? — нахилився через стіл Арсен. Йому здалося, що він бачив колись цього чоловіка.

— Я покутник. Небіжчик, який за життя допустився гріхів, а на тому світі не має спокою. Я — на тому світі. Дитина, що вдарила маму в груди, стає покутником. Ситий багач, який взяв у бідного шматок хліба, — теж. Піп, который узяв гроші, а служби не відправив. А за що я? Пику архієпископа намалював без лжі!.. Ха–ха… — Він, не питаючи, схопив Арсенів кухоль і спорожнив його до дна.

— Слухай, чоловіче, — простягнув до нього руку Арсен. — Ти не знаєш, бува, майстра Симеона Владику?

— А знаю. Він робить вітражі в католицькій катедрі і бере по двадцять грошів за вікно. Я не хотів… А ти йди, йди, розпогодь чоло королеві. Ягайло часто навідується до Вавілона… Чого так дивишся, Арсене, — скомороший Агасфере?

— Челядник… Яцько Русин? — вигукнув Арсен. — Що це трапилося з тобою…

— Впізнав… А я тебе — відразу. In tabernis quando sumus… Ти ж навчив нас цієї пісні… — прошепотів маляр, опустив на стіл сп'янілу голову й заснув.

— Корчмарю, — покликав Арсен вірменина, — постели нам обом.

…Погожий ранок кинув перехрещений тінями ґрат прямокутник світла на прічу, де спали, заховавши від холоду голови під благеньке рядно, Арсен і Яцько Русин. Тісна комірка, яку корчмар відступав на ніч за два гроші заблудам, гнітила низькою чорною стелею, з кам'яної долівки тягло зимовим холодом, хоч надворі почалася уже весна.

Арсен прокинувся. Висунув голову з–під рядна і, тепер при денному світлі, придивлявся до сусіди, усе ще ледве впізнаючи в його жовтому обличчі риси колись жвавого і веселого Яцька Русина, який не так давно вертався з Кракова із своїм майстром Симеоном Владикою в рангу

челядника–товариша, сповнений райдужних мрій і зухвалих задумів. Після довгих літ учнівства і челядництва він відбув обов'язкову трирічну мандрівку і здобув право намалювати свій майстерштик[16], за який повинен отримати титул майстра. "То буде велике моє свято, — мріяв уголос Яцько, відміряючи довгі стадії[17] дороги з Кракова до Львова. — Ти посміхаєшся, Арсене, на все споглядаєш ніби зверху, хоч сам ненабагато старший за мене. З усього глузуєш. А я… Ти розумієш: настане день, коли котрийсь із наймолодших учнів обійде з пихою[18] усіх майстрів–малярів, золотників, ливарників, — закликаючи їх на сходку. Все товариство подивиться на мої малюнки, а вони будуть добрі, бо ж учився я не в когось там, а у самого Владики, і мене назовуть кунштмістром. І я поставлю братське пиво… Знову смієшся. Скоморох ти… Я знаю, що спочатку, як наймолодший майстер, ще з рік носитиму вино для братії, свічки буду гасити в каплиці і нести мари з домовиною, коли хтось, не дай Боже, помре. Але потім… Потім я стану поважним у Львові малярем, матиму своїх учнів, а мій кунштдасть мені славу і гроші…"

Арсен дивився на Яцька, чув його наївний хлоп'ячий голос і не міг повірити, що ті слова говорив цей самий схудлий від голоду й пиятики чоловік, вік якого важко вгадати. Ось він лежить, немов на смертному ложі, із складеними на грудях руками, довгий ніс загострився, оскалилися почорнілі зуби — що трапилося з ним?

Арсенові ув одну мить стало моторошно, що він лежить поруч з мерцем, він злегка штовхнув Яцька ліктем, той розплющив очі і хрипло прошепотів:

— Гавриле, угоднику Божий, витруси із своєї ліри хоч би чверть гроша, пошли хлопця у "Брагу", коли не маєш нічого в пляшечці. В горлі пече, душа росички просить…

— Я не Гаврило, Яцьку. Я — Арсен. Прокинься.

— А–а, — позіхнув Яцько. — Слава Богу… Бо в того Гачила не допросишся. Навіть як і дасть, то вже таку літанію вичитає, що й келишка відхочеться: і гріх, і болість, і ганьба, і в рай не попаду, а щоб тобі Бог послав здоров'я, Гавриле, — я уже давно в раю.

— З яким Гаврилом ти далі базікаєш, та продери вже очі!

— З отаманом. Я у шпиталі, недужному храмі при Миколаївській церкві притулився… Ближче до Господа Бога. Там усякого грішного приймають, аби він лише був голий та босий. Опікальники в такий спосіб душі свої спасають, їсти раз на день дають, ескулапінок деколи навідується, ліки приносить, до лазні раз на тиждень посилає, а в неділю пресвітер до церкви на молитву жене. То, скажу тобі, цех не гірший, ніж на Руській, тільки того, що жебрацький. Я волочебного отамана кликав, — забув, що з тобою засидівся вчора в корчмі, а він у нас ніби за бургграфа.

Арсенові пригадався жебрак з Луцька — невже той самий? — підвівся на лікті й спитав:

— Який той Гаврило собою?

— Бог, Арсене. Пророк. Страдник однорукий і одноокий… Та він добрий чоловік, тільки праведний дуже.

"Той самий", — стало враз душно Арсенові. Не міг пояснити, чому боїться жебрацького отамана; відкинув укривало і присів на прічі.

— Ходімо, Яцьку, шукати Владику. Тобі не можна більше залишатися у тому вертепі — пропадеш. Владика допоможе, я ж його знаю… Не став же він з людини супостатом…

— Як чорт улізе в очерет, то в яку хочеш дудку грає… А мені хіба не все одно, від кого брати подаяния? Тут легше… Дадуть тобі, проходячи,

і в очі не дивляться, і на "простибі" не чекають: кожен своїм грошем свій гріх у Бога замолює. А там вдячності, поклону ждуть.

— Ти жебраєш?!

— Всіляко доводиться. Я здебільшого партачу. Образочки із святими трійцями на лубках малюю, кубки з фігурками амурчиків клепаю — такий товар іде на престольних храмах, відпустах, тільки не завжди їх продаси, бо за партачами нюшкують ціпаки — famuli civitatis[19]. Нецехові ремісники тільки два рази на рік мають право збувати свій крам на міських великих ярмарках, а душа кожного дня винця просить.

— Яке лихо спровадило тебе сюди?

— Свинячі вуха архієпископа.

— Не второпаю...

— Послухай, коли хочеш.

Повернувшись з трирічної мандрівки, Яцько Русин засів за образи — мав їх намалювати три. Несповна місяць розмальовував по липовій дошці розіп'ятих Ісуса і двох розбійників, а перед хрестами стоголову юрбу, яка кричить: "Розіпни його!" Похвалив Симеон Владика і сказав намалювати королівські лови. Це теж легко далося Яцькові — подібну сцену він розмальовував у спальні Ягайла: розлючені хорти й загнаний ведмідь удалися немов живі, обличчя короля вражало мужністю, з підлесливим захватом споглядали ловчі, як вінценосець убиває звіра рогатиною. "Це сподобається цехмістрові", — сказав Владика і загадав ще одну роботу: портрет будь–якого львівського вельможі на весь зріст. Саме тоді навідався до цеху канонік від архієпископа Яна Одровонжа, того зажерливця, що грабував церкви і навіть костьоли й не слухався самого короля, лише свого брата Пйотра — старости руського. Канонік передав цехмістрові повеління: їх ексцеленція бажає мати свій портрет.

Яцькові — карти в руки. Цех охоче довірив маляреві, який розмальовував Вавель, відтворити на полотні лик львівського ієрарха. Та з цього й почалися усі Яцькові нещастя…

— Я не міг інакше, — говорив Яцько, лежачи з заплющеними очима на прічі. — А втім, спочатку все виходило так, як того бажав архієпископ. Показна статура в пурпуровому одязі й золотій інфулі[20] імпонувала ієрархові. Святенницькі очі з прихованою за лудою побожності жорстокістю теж сподобалися йому: Ян Одровонж у всьому намагався наслідувати краківського єпископа Олесницького. Тонкий ніс із сплющеними ніздрями, на думку архієпископа, підкреслював його вольовитість. Схвалив теж святий моє вирішення лінії рук: складені до молитви, вони не сходилися долонями — отак кинеться і увіп'ється ними комусь у горло. Тільки вуха… Я їх викінчував в останню чергу. Ті великі з напухлими мочками клаповислі вуха надавали натурі звірячого виразу, і коли я вималював їх з найдрібнішою достовірністю аж до бородавки, що відтягала ліву раковину вниз, архієпископ, глянувши, позеленів від прихованої люті, злодійкувато позирнув на каноніка, який був присутній на всіх сеансах, чекаючи від нього допомоги в цій делікатній ситуації. "Świetnie, świetnie[21], — уклонився канонік, — тільки пан маляр, очевидно, не знає того, що портрет буде висіти з правого боку олтаря у катедрі, і є певні, прийняті католицькою церквою, канони іконопису… — Він показав на лубочний образок, що висів на стіні: святий Иосиф уклякнув перед немовлям, наставивши правильне, без жодного згину маленьке вушко. — Деякі елементи іконопису повинен запозичити пан маляр…" — "Przecież no…"[22], — вдоволено хитнув головою Одровонж. Я послухався, підмалював Йосифові вуха й подався з портретом додому. А тоді почалися мої муки. По ночах мордувало мене сумління за вчинений перед самим собою фальш, за одверту паскудну зраду своєму пензлеві. На полотні пишався благодійник — так змінився весь його лик. Це ж колись подумають люди: який добродій верховодив костьолом у Львові на початку п'ятнадцятого століття, або ж, дізнавшись про його злочини, оплюють мою пам'ять. Майстер Владика промовчав, оцінюючи портрет, він сам не міг збагнути, що йому бракує. Я ж добре знав…

Одного ранку, не витримавши мук совісті, я взяв шматку, вмочив її у покості, стер вуха Ісусового опікуна і з пам'яті намалював Одровонжеві.

Настав довгожданий день сходки. Яцько Русин приніс до цехової господи три свої роботи і набитий грішми гаманець — на багате братське пиво. Від Одровонжа прийшов канонік, щоб закупити портрет архієпископа, як тільки новачка приймуть у майстри.

Цехмістр відкрив скарбону на знак, що урочиста сходка розпочалася — всілякі суперечки, колотнеча при відкритій скарбоні суворо заборонялися, — усі встали і вголос помолилися.

Після молитви майстри, челядники й учні посідали на лави, перед них вийшов Яцько, три його картини стояли приперті лицевим боком до стіни. Показав першу — розп'яття. Старі майстри схвально похитали головами, цехмістр — теж. Далі — королівські лови. На задніх лавах прошелестів серед челядників і учнів захоплений шепіт — картина вражала застиглістю стрімливого руху. Прийшла черга показувати третій, головний майстерштик — портрет вельможі. Видно було: Яцько чомусь вагається. Він підійшов до полотна, хвилину постояв, потім, ніби зважувався на відчайдушний вчинок, рвучко повернув до глядачів портрет. На майстрів дивився підступний ханжа з огидним ликом гемонської тварюки.

Мовчали майстри, не знаючи, що сказати, адже сам архієпископ мусив бачити, що малює Яцько на полотні: на задніх лавах дружно пирснули сміхом челядники, а тоді канонік, прийшовши до тями, закричав:

— Маляр лотр! Вуха, вуха чиї?

Наймолодший майстер поляк Хойнацький, який теж вчився у Владики, схопився з лави:

— Та чиї ж — Одровонжеві! Я мав честь бачити його ексцеленцію зблизька. Чей же не свинячі!

Вибухнув регіт на задніх лавах. Канонік підбіг до Яцька і схопив його за вилоги каптана.

— Чиї вуха, пся крев?!

Яцько відштовхнув каноніка, цехмістр закликав до порядку, але було вже пізно. Челядники посхоплювалися з місць і сердиті на святенника, через якого ось пропадає лібація[23], потягнули його в темний кут господи, частуючи під боки стусанами. Хтось клацнув вічком скарбони, даючи цим стуком сигнал до бійки. Почалася веремія…

Яцько замовк.

— А потім? — повернув до нього голову Арсен.

— Потім… Потім сталося те, що сталося. Одровонж викупив у цехмістра портрет, щоб його, бува, не вивісили, а мене наказав вигнати з цеху.

Коли Яцько забрав свої пожитки і прийшов до Владики прощатися, той дорікнув йому:

"Навіщо ти виліз на сходку з тими свинячими вухами? Та намалював би йому хоч з Діви Марії, коли вже так хоче".

"Не кривіть душею, майстре. Самі хмурилися, коли я показав вам портрет, той — з Йосифовими вухами… А втім, малюйте собі херувимів, я не вмію…"

"То й пропав. Дурень ти… Який маляр пропав!"

"А коли маляр домальовує чортові ангельські крила, то це не означає, що він пропав? Коли лжу за правду підносить?"

"У кожній лжі є зерно правди. І наші нащадки знайдуть її".

"У купах гною порпатимуться, щоб знайти перл, так?"

"Але таки знайдуть. А що ти зможеш залишити, коли уже погубив себе?"

— Оце й усе, — закінчив Яцько. — Владиці пробачили за мене — він погодився робити для катедри вітражі. Хойнацького визнали призвідцею ребелії і присудили його до двохсот поклонів у цеховій каплиці й одного каменя воску. А я опинився на задвірках Вавілона.

Двері до комірки прочинилися, крізь отвір просунулася голова корчмаря.

— Пора, — сказав. — Давайте плату і йдіть, коли не залишаєтесь на другу ніч.

Яцько Русин благально глянув на Арсена, і той замовив вина.

— Залишайся зі мною, — сказав Яцько, коли знову захмелів.

— Та замовкни, ти! — скипів Арсен.

— Рачил би тобі, ведлуг давнього обичаю, не зарікатися від лазаревої суми…

— Хто намовив тебе і чиїм язиком говориш? — скрикнув Арсен, згадавши, що такі слова він уже чув біля брами Луцького замку. Чому його хочуть затягнути до себе жебраки, з якого приводу? Сказав, ніби

відпрошувався від напасника: — Зрозумій же, Яцьку, що я музикант, і хліб собі завжди знайду.

— Жебраки також мають ліри…

— Чого ради тягнеш мене у свою твань? — з докором мовив Арсен.

— А ти сведецтво маєш, що не у твань ідеш?

Коли виходили, корчмар улесливо промовив до Арсена:

— Ай джан, залишайся у мене на службі, мені музикант ой як потрібний!

— Та пропадіть ви пропадом! — розлютився Арсен, віддав корчмареві плату, Яцькові всунув у долоню монету і вийшов з корчми, грюкнувши дверима.

Яцько Русин вийшов слідом за ним на поріг.

— А не забудь сюди дороги, позначку десь залиши! — гукнув.

Тепле сонце встало високо над Левиною горою, гомоніло передмістя, снували люди, мов мурахи, вимішуючи ногами весняну квашу. За костьолом Марії Сніжної звелася трьома вежами Татарська брама, манила до себе, і водночас віяло від неї холодною тривогою.

"Орися йде до шлюбу", — згадалося Арсенові. Він зупинився, наче хотів вернутися назад, та попереду бігла брукована тверда дорога: він поправив гуслі на плечі й рішуче попрямував до воріт Нового Міста.

Розділ шостий

ВИГОСТРИ СЕРЦЕ СВОЄ...

Каліграфові приснився зморний сон: начебто їх, Осташків, на світі два. Один живий, але безплотний, а другий мертвий — у плоті. Живий стоїть біля домовини, дивиться на упокоєного високочолого, з болісно стиснутими губами двійника і журиться, що ось так скоро зійшов він з цього світу, не залишивши по собі ні роду, ні плоду, ані діла знакомитого.

На грудях у мертвого лежить оправлена книга — це те, що зосталося по ньому, і хоч писаніє обірвалось на половині рядка, усе ж може потішити себе Осташко, що й він вкарбувався скромним ділом у час, в якому жив, і подібно тому пілігриму в яскині, заморозив для прийдешніх своє напуття.

Живий Осташко боязко розкрив книгу, щоб прочитати слово, на котрому зупинилася трость, і збагнути, яку силу воно має, хоч знав: навіть титли додати вже не спроможний. Розкрив і жахнувся, побачивши, що аркуші у книзі чисті, він почав гортати їх, але на жодному не було й сліду від черленої цинобри, в яку він умочував скорописну трость. Осташко нахилився, наче близькозорий: від його писання залишився ледь помітний слід тростi і на першій сторінці він ще міг відчитати своє слово про Вітовта:

"Тогда бяху крепко служаще єму велиції князі, честь і дари подавах єму, і також служаху єму і восточниє царі татарскії, а такожде і німецькі великії князі служаху єму со всеми гради своїми і землями".

А далі і цей тиснений слід губився — літопис Осташка збляк разом з його смертю, не переживши його ні днини, а чей же він писав його не для себе — нащадкам.

"Чому, чому? — бився у безнадійній скорботі Каліграф, знаючи, що вже нічого змінити ані поправити не можна. — Хіба я фальшивив,

пишучи про могутність Вітовта, підступність Ягайла, непостійність бунтівливого Свидригайла?"

Осташко почав пригадувати слово за словом весь свій літопис — ні, лжі в ньому не було, та враз він побачив, як дивиться на нього добрими очима кушнір Галайда й показує пальцем на книгу: "Я знаю, Осташку, що ти й мене там добре розмалював!", а за ним стоять гончар Микита і Арсен, і божевільний тивун, і сотні інших облич — усі на книгу позирають, впевнені, що їх імена записані, адже вони жили і були часткою великої історії.

Каліграф опустив очі — не писав він про них. І подумав, що до цинобри, котра нагадує колір крові, мабуть, потрібно було домішати — щоб фарба була тривкою — хоча б краплину справжньої крові серця, витисненої болем за людей, імен яких у літописі немає.

Прокинувся. Химерний сон ще не встиг розтанути, Осташко хапливо сягнув по оправлену в чорні палітурки книгу, яка лежала поряд на стільці, розгорнув і аж тоді полегшено зітхнув і усміхнувся, зрозумівши, що все це йому снилося. "Такі сни — на довге життя", — прошепотів, з утіхою вдихнув весняного повітря, що вливалося до ізби крізь відчинене віконце густим струменем, пропахлою березовим соком і солодкою бростю, але схаменувся, згадавши тривожне сновидіння.

"А й справді, чи промигнуло в моєму літописі хоч одне ім'я ратника, кметя, ремісника, каланника? Таж ні… Але чому? Хіба я їх не знаю? Не заведено писати про них — скажу. Це правда. Однак чи можна назвати літописом — писання за літами — життя повелителів, котрі вряди–годи осідлують Кліо і возвишаються над безіменною юрбою, яка насправді є душею і плоттю першої Музи?"

Осташко вийшов на поріг. У медових чагарниках гуділи бджоли — було вже по теплому Олексі. Синє небо повисло над олеськими полями,

а між ним і молочним туманом над Ліберцією плавав, немов гігантський ковчег без вітрил, червоний замок.

Гомін, брязкіт, звуки литавр і труб долинали з Замкової гори, звідні мости на обох дорогах опущені — до замку прямували вершники і піші люди.

Каліграф згадав: Івашко Рогатинський на другий же день після доччиного весілля наказав войському об'їхати всіх землян: хай висилають до замку із своїх земель сулиці[24], заможні кметі виставляють одне коп'є з п'яти сімей, данники платять воєнний чинш, тяглі стають до робітничої і пушкарської служб.

І потяглися звідусіль вибранці[25]: від Маська Калениковича з Понюшкова, Іваська Калдубицького з Пониковець, Костаса Жмудського з Підлисся — родовитого литвина, батько якого ще за Любарта осів у Галичині, Дзюрдзя Струтинського з Суходолу, Януша Підгорецького з Підгірців, Нега Стрибоцького з Кутів, Демка з Ожидова. Ішли кінні й піші, у кольчугах, караценах і шоломах, з карабелами і гаківницями, ішли і в свитах — неозброєні. Їх зустрічали в замку литаврами і сурмами, і заздрили гоноровій ратній службі кметі, які платили дань медом, воском і борошном, робітні люди, що працювали на валах, і каланники, яких залишили обробляти землю.

Йдуть і нині з самого ранку. В Олеську вже ніхто й не приховує, що Івашко Рогатинський готується до війни з Ягайлом. Усі знають: минулого тижня Свидригайло прислав з Вільнюса гінця. По Симеоні–літопровідцю Вітовт прийматиме від Сигізмунда корону в Тракаї.

Осташко ще не позбувся гнітючого враження від сну, бачив ще розкриту книгу із збляклими літерами, він стояв на порозі своєї хатини і думав про велику битву за Волинь і Галичину, яка нині множиться у людях і душах, зріє на його очах, а завтра вибухне полум'ям. І вона мусить залишитися на письмі.

Надто далеко дім літописця від серця Кліо, — сказав уголос Каліграф. — Я піду до вас, ратні люди, не можна мені стояти осторонь. Може, моє скромне слово пригодиться вам у боротьбі.

У вибивану пацьорками тайстру, яку з собою приніс із Чехів, поклав Осташко оправлену книгу, чорнильницю з циноброю, тростинове перо і, не зачиняючи дверей у халупі, подався звивистою стежкою з Білої гори до передмістя За Брамою.

Здалеку почув голосну розмову, сміх, що долинали від обійстя Галайди. Підійшов ближче, зупинився. Кушнір реготав, узявшись руками за живіт, навпроти нього стояв у кумедній позі проповідника колишній тивун Давидовича Мартин, який після тієї нефортунної придибенції на Гавареччині ходив Олеськом, називаючи себе то інклюзником, то упирем, то Христовим апостолом.

Івашко потримав Скрибку в казні тільки на час весілля, аби не псував і так не надто радісного весільного настрою, а потім відпустив. Суддя відхрестився від Мартина, мовляв, такого він і у вічі не бачив, якийсь дурнуватий смерд на свою власну руку збирав від його імені чинш, не впоминався теж у Івашка, щоб видав йому Микиту. Така поведінка дивувала державця Олеської землі, знав–бо він мстиву натуру Давидовича. Суддя же, опецькуватий, з червоним, мов у різника, обличчям, перед весіллям і під час нього надміру улещувався до Івашка, та як тільки староста підписав трактат на земському суді, за яким віддавав за Орисею три лани[26] із свого маєтку під Бродами, Давидович зачинився у дворі, наче й не обходили його більше Івашкові справи.

Мартин Скрибка мав себе зараз, певне, за апостола Христового: він звів угору руки і проповідував перед Галайдою:

— Єгда же Бог сотвори небо і землю, сатана сидяше у морській піні і пищаше, що помічників не має. Змилостивився Господь, сказав йому

стріпнути один раз пальцем. А той стріпував і стріпував і натворив чортів премного. Тоді Бог узяв чортів у жменю і розкидав їх. Котрий упав у воду, став водяником, котрий у ліс — лісовиком, який у хату — домовиком, а один упав над Галайдове озеро і став суддею Давидовичем… Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, — перехрестився Скрибка і потюпав до другої хати проповідувати.

Галайда заходився від сміху. Він уже побачив Каліграфа, та лише помахав йому рукою для привітання, а другою тримався за живіт, але поглянув на гірко–сумне обличчя Осташка й перестав сміятися — засоромився із своєї утіхи над блаженним.

— І хто б міг подумати, — розвів винувато руками, — що такий сумирний Микита позбавить чоловіка розуму.

— Не Микита це вчинив, — мовив Осташко. — Людина ж не народжується убивцею, жебраком, блазнем… Чей не вродився звіром і Мартин. Хтось навчив його, як стати здирою, хтось відняв у нього серце.

— Давидович, Осташку.

— Він. Але й Давидовичів теж хтось сплодив на світ.

— Ех, Каліграфе, Каліграфе, — зітхнув кушнір і спересердя вдарив кулаком об кулак. — Чи ж то люд наш став уже таким під'яремним бидлом, що ніколи не спроможеться повернути собі відібране?

— Сліз людям ніхто не поверне…

Мартин повторював свою проповідь десь у сусідньому дворі, і вже не смішила вона Галайду.

— Чого це так Івашко узявся за того Давидовича? — думав уголос кушнір. — Сам же по–божому з людьми, тож хіба не бачить: суддя, щоб

обігнати в багатстві самого старосту, панщину на своїх угіддях подвоїв, чинш потроїв, землі скуповує по всій Волині і Подолії, а Івашко йому доньку — таку квітку… Таж до Юда православний, він і свата свого продасть, єже йому хто заплатить добре.

— А може, Івашко тебе боїться…

— Мене?!

— Черні боїться… Сам–то добрий і справедливий, зате псів лютих біля двору тримає. Щоб мав ким відігнати вас, коли забагато зажадаєте.

— Ось воно що… Не дурний казав, де багатство, там прокляцтво. Але що він без нас зможе?

Осташко кивнув Галайді головою, прощаючись, і попрямував до міських воріт.

— А ти куди, Осташку? — окликнув Галайда.

— До замку, — відказав Каліграф, не зупиняючись. — Там мені треба бути.

— Кожен нині мусить стати на призначене йому Богом місце і твердо на ньому стояти, — промовив сам до себе Галайда.

Стражники вже другий день відганяли від брами замку вродливу молодицю, що добивалася до самого пана державця. Вперта жінка наче й не чула погрозливих окриків, грізних облич озброєних людей ніби й не помічала, її можуть убити, розіп'ясти, заморити голодом у темниці, але тільки після того, як вона зустрінеться з боярином Івашком Рогатинським. Хай і не думають, що вона піде звідси: пройдуть вибранці, мости піднімуть, а тоді хто сюди добереться?

На неї уже й не звертали уваги. Де ж бо то чувано — впустити жінку за ковану залізом дубову браму замку або ж викликати на забаганку якоїсь баби старосту, котрий з ранку до вечора й не присяде, зустрічає вибранців, готує їх у хоругви, приймає провізію і амуніцію, стежить за роботами біля валів, показує, де ставити намети, сам проводить екзерциції[27] з новобранцями.

Осташко ішов дорогою, що стрімко спиналася над аркадами до замкової брами, і поглядав униз: у підніжжі гори стояли ряди білих наметів, біля валу форкали на прив'язі коні, а на майдані, що сягав аж до Бродівської брами, гарцювали комонники. Осташко мало не наткнувся на жінку, що сиділа на камені неподалік в'їзних воріт, схиливши на руку голову, і вельми здивувався, бо що могла робити тут жінка. Молодиця ж, побачивши Осташка, схопилася, обняла його за коліна, заблагала:

— Каліграфе, ви письму і вшеляким мудростям учений і боярин до вас милостивий, просіть, хай випустить мого Микиту, бо не винен він, а що мені, молодій, робити без мужа, та поки я його діждуся, то й минуться червоні яблучка!..

— Скажу, молодице, — скрушно похитав головою Осташко. — Обіцяю, що скажу… — І подався до брами.

Постукав ковтачем, що висів на ланцюжку, у квадратове вічко глянув стражник.

— Передай бояринові Преслужичу, що йому б’є чолом Каліграф, — мовив Осташко.

Довго чекав, а Марія Микитиха, рада, що хоч одна добра душа появилася біля цієї понурої фортеці, яка здавалася їй однією великою тюрмою з кривавим лобним місцем, шибеницями і розмаїтими знаряддями тортур, скаржилася співучим голосом на свою біду:

— Травичка зелена, комашка маленька, бджілка злотокрила на сонечко дивляться, росичку п’ють, чистим повітрям дихають, а мій Микита в темниці гниє, світа Божого не бачить, рученьки–ніженьки черв роз’їдає… А за віщо? Учепився Давидович Гавареччини, мов багачів яких, бо дізнався, що горшки на ярмарок вивозимо. І щороку подвоює чинш. А нам руки ломить від тії роботи, він же, червоний, мов кармазин, у шкіру не влазить. Але Бог є, є Господь на небі — скарає супостата. В чепці він уродився, та на посторонку здохне..

Загримотіла брама, відчинилася, стражник пропустив Осташка.

— Підожди тут, до боярина проведе тебе лучник, — сказав і пішов у сторожку — глибоку нішу в мурі.

Осташко розглянувся довкола. Квадратовий дитинець упирався зліва в основу прямокутної башти, від якої тягнулася аж до брами, обминаючи криницю з великим коловоротом, забудова, викладена дикими валунами — певно, хороми; у забудову втискався вузький прохід. З боку Вороняків здіймався високий мур з галереєю, справа тулилися до дуги муру низькі цейхгаузи[28], челядницькі гридниці. Звідти долинав гамір і брязкіт металу.

Каліграф помітив, як за ним сторожко стежить стражник, він подумав, що здобути цей замок нелегко — ні мури, ані людей, і все ж здався він Осташкові островом, закинутим серед чужого моря — немало таких островів на Червоній Русі, Волині й Подолії, але ж є десь у них і свій православний материк…

До нього підійшов лучник, пов'язав йому хустиною очі й повів до Івашка.

Простоволосий, у кубраку, сидів Івашко за столом. Голостінні хороми на другому поверсі башти з вузьким вікном–бійницею служили Івашкові

канцелярією, де він перебував під час облоги й військового набору, а іноді приймав тут землян і послів.

Боярин був похмурий, обличчя його не розпогоджувалося після весілля. І все стояла перед його очима Орися у хвилину прощання.

…Відгуляли. Скоморохи сумлінно відробили гривню, заплачену їм ще в Луцьку, — за себе й за Арсена. Орися, видно, відплакала своє раніше, бо за два дні гульби не зронила ні сльозини, хоч би для годиться, — повинна ж сплакнути молода бодай раз; відраділа своє ще в дитинстві і не усміхнулася ні разу, коли відтанцювала з дружками останній дівочий танець, а мала б усміхнутися, бо так повелося на всіх весіллях за давніх часів, не пригорнулася до батька, коли молодий забирав її з дому, — дивувалися гості, бо такого прощання ще не бачили, і не дозволила Адамові взяти себе на руки, коли той хотів, теж за старим звичаєм, висадити на весільний ридван, — відбула Орися своє весілля, наче замість неї присутній був її мармуровий образ: прекрасний і неживий.

"Спасибі, батьку, за хліб–сіль", — сказала, схиливши голову в скупому поклоні.

Здавив сльози Івашко і простягнув руки, щоб востаннє обняти дочку — ще чисту, не торкану, не обніману ніким чужим, але Орися стояла незворушно і холодно дивилася на батька, чекаючи благословення.

А Івашкові умить згадалося, і так бажав він, щоб і Орися про це саме спімнула… Тихий Рогатин у сніговій завії, і баскі коні з гірляндами дзвіночків на кантарах, попід вікна ходять хлопці з вертепом, лунко б'ється коляда об крицеве холодне небо, візник коней пугою лякає, свистять по снігу сани — ідуть Преслужичі до бабки на Острів з кутею. Івашко обгорнув бараницею Параскеву, а мала доня перелізла з маминих колін на батькові, під бараницею тепло, мов у запічку, знайшла розпорку в його шубі, теплими ручками поповзла до шиї, обняла,

дихнула у бороду молочним запахом, прошепотіла: "Ти найдужчий у світі".

Орися стояла у стриманому поклоні, а зринуло в пам'яті зовсім інше — таке далеке, мов давній сон або пригода з забутої казки: весняне надвечір'я, а на подвір'ї дударі такої дивної грають, а чорновусий парубок співає про пана Івана, в якого кінь кращий, ніж у короля, в якого лук міцніший, ніж у гайдука…

Івашкові умить почулося ридання дзвонів: на вишитих рушниках несуть олеські земляки домовину, туск крає до безтямного болю серце, несуть на вічний супочинок дружину Параскеву до каплиці святої Катерини, а поруч з Івашком, до його плеча притулившись, ступає Орися і без слів шепоче: "Ти найрідніший мені на світі".

Орися стояла із схиленою головою і бачила чорновусого парубка… Довкола хрести, довкола смерть і небуття, а він до життя її кличе, і вона цілує його, забувши, що поцілунок на цвинтарі приносить закоханим вічну розлуку…

Згадався й Івашкові красень–гусляр, який ось тут, на цьому місці, віддав йому дукат і просив не видавати Орисю за Давидовича. І вдарив у його серце розпучливий плач дочки, коли її спорядили до шлюбу… Івашко глянув на червонощокого, з блідими очима зятя і жахнувся від думки: в цю мить він, не вагаючись, віддав би дочку за скомороха, аби тільки вона усміхнулась і припала до його грудей.

Згадала й Орися похилу постать Арсена, що віддалялася за частоколом Пушкарською дорогою, й промовила гірко:

"Спасибі, батьку…"

Відсторонила рукою Адама й сама ступила на приступку ридвана.

Рвонули коні…

І це весь час перед Івашковими очима, в кожну мить. І тепер… Чого хоче Осташко? Мовчки чекав.

— Служити прийшов, боярине, — сказав Каліграф.

— Мені?

— Землі нашій.

— То й служи там, на Білій горі. Хіба то не земля?

— За скорописця буду у вас.

— Рук дужих мені треба, щоб могли щит і меч тримати! — змахнув затиснутим п'ястуком Івашко. — Вої мені потрібні з м'язами, як твоя голова, а не мізеротні референдарі з мудрими головами!

— А ви слонів, слонів з Індії спровадьте! — несподівано для себе самого заярів Осташко. — І ще свою голову на клинок повісьте, бо вона теж розумна, — наступав Каліграф, і від подиву розширювалися в Івашка зіниці. — Ви хоча б у свого ворога повчилися: Олесницький зростом у три лікті, а здавив за горло всю Галицьку Русь. Темною силою хочете воювати з ворогом гнучким і мудрим, мов змія? Та чи знаєте, що майже всі філософи світу, які давали силу сильним, були тілесно недолугі? То тільки в Спарті кволих і розумних дітей скидали у пропасть, грубу силу обожнюючи!..

— Ну, прости, — зітхнув Івашко, сперши на руки голову. — Тривожно мені стало, Каліграфе. Чую — велика сила піде на нас. А з серця мого м'якуш зробився. Тяжка мені дочки утрата, не думав, що аж так буде тяжко…

— Вигостри серце своє мужністю, боярине. Не дочці воно належить і не тобі… Чи дозволиш дати кілька порад?

— Радь.

— З малого почну. Випусти Микиту. Люди згадають це добродійство у прикру для тебе хвилину.

— Випущу. Тільки не додому — уб'є його Давидович. Воїном буде.

— Не вір Давидовичу.

— Давно не вірю. Тому й дочкою пожертвував — свата ж таки не зрадить… А сулиці не шле мені, собака шолудивий!

— Облегши подать поспільству…

— Досить! Ратники, тисячі ратників — що їстимуть?

— Думаєш, коли почнеться облога, самим військом перемогти?

— А то кметі з вилами і баби з рогачами много наратоборствують? Ще маєш щось сказати?

— Маю. Два роки тому Вітовт, ідучи на Новгород, прорубав дорогу в пущі. Битва не відбулася, миром розійшлися. Тепер тою дорогою новгородські купці їздять у Литву. Чом би тобі або Юрші, а паче Свидригайлові та не поблагословити на ту дорогу посла до великого Костянтина, сина Дмитрія Донського, і до посадника новгородського Юрія Онцифоровича?

Івашко пильно глянув на Каліграфа, потім опустив очі, довго думав.

— Знаєш що, Осташку, — мовив згодом боярин. — Прийшов єси служити, то служи вірою і правдою… Житимеш у замку. На самому верху башти є комірка — вистачить для тебе. Харчуватися будеш разом із залогою — у гридниці. Та не це головне. Ти забив мені добрий цвяшок у голову, то сам його і вийняти мусиш. Я складу, а ти перепишеш листа Свидригайлові. З тим листом сам поїдеш до Вільнюса і вручиш йому… Як доберешся — твого розуму справа, а грошей дам. Їздять же путні бояри на Вільнюс… Я міг би послати гінця, але треба мені, щоб там був ти і своїми очима зрів усю Вітовтову коронацію і поведенцію Свидригайла — від початку і до кінця. А тепер ходімо визволяти твого Микиту…

Вони вийшли в дитинець, Івашко підійшов до заґратованої хурдиги біля криниці й гукнув:

— Гей, стража! Відімкніть.

Стражник підбіг до залізних дверей, скреготнув ключем.

— Виходь.

З темної нори муру боязко, поволі вийшов блідий зарослий чоловік; Марія нізащо не впізнала б тепер свого Микиту.

— Відпочив, гончарю? — спитав насмішливо боярин.

— Не дай Боже нікому… — вистогнав Микита.

— Іди тепер до служб, там тебе поголять, у цейхгаузі зброю дадуть і — до намету, в хоругву!

— Боярине…

— Мовчи… Горшками ти здольно воював, побачимо, як келепом орудуватимеш.

— Та я… Та я за всіх… за все!.. І за Мартина теж…

Перед вечором Микита вийшов за браму — в кольчузі, шоломі, з мечем при боці. Ішов до свого намету. На камені сиділа жінка, і скрикнув Микита, уздрівши Марію.

Вона довго приглядалася до ратника, очам своїм не вірила, а потім з плачем припала до мужа.

Тут не можна, Маріє, не можна, — віднімав Микита жінчині руки і гладив їх. — Я ж воїн, Бог допоміг… А ти йди додому, крути горшки і продавай. Може, мене відпустять на день–два, я буду проситися. Іди.

Він збіг униз на леваду, де стояли намети, Марія довго дивилася йому вслід, а потім пішла дорогою над аркадами — горда, немов княгиня!

Розділ сьомий

КОРОНАЦІЯ

Після святого Якуба, коли втомлене спекою літо вже улестилося до ласкавої осені, на Вавелі залихоманило. Королеві донесли, що з Відня, минаючи Познань, йтиме ескорт від Сигізмунда з короною до Вільнюса.

Треба було негайно їхати в Литву. Може, ще вдасться мирно вмовити Вітовта незатіювати коронаційного з'їзду. Та ось з Рима прибув до Кракова легат з папським листом. Мартин V велів Ягайлові прийняти гуситських вождів, які вершать свої "прекрасні походи" по Європі, але не перестають добиватися відкритого диспуту з католицькими ієрархами. Папа пропонував вислухати й переконати їх словом, щоб

припинили кровопролитну війну. При цьому передав королеві листа вождя гуситів, адресованого Сигізмундові. Проповідник Прокіп Лисий, який перейняв після смерті Жижки гуситську булаву, погрожував імператорові:

"Ми боремося, як відомо вашій імператорській світлості, за чотири артикули. Хай слово Боже приголошується вільно — не лише тими духовними особами, яким папа довіряє місію проповідництва. Хай приймають причастя усі християни — не тільки духовенство. Хай кожен, незважаючи на сан, однаково відповідає перед законом за свої гріхи. Хай духовна влада відділиться від світської. Для захисту цих артикулів ми взялися за меч і не покладемо його дотри, доки їх не визнає весь світ. То хай тобі буде відомо, приречений королю, що ми провадимо з тобою війну не задля користі, а ради Христової істини. Раніше ніж позбавиш нас слави, сам станеш ниций, раніше, ніж образиш Христа, сам славу свого імені переміниш на вічну ганьбу перед народами".

Можливість здійснення цих погроз була тепер для всього світу очевидною: гусити здобували в Європі місто за містом, твердиню за твердинею, добиралися до Польщі. Сигізмунд сам був безсилий, а походу польсько–литовських військ на чехів боявся більше, ніж гуситів. Тому єднав собі короною Вітовта.

Ягайло наполягав, щоб зустріч з гуситами відкласти на пізню осінь, спочатку треба покінчити з коронацією у Вільнюсі. Єпископ Олесницький думав інакше. Хіба королеві не відомо, що Зигмунт Корибутович разом з колишнім луцьким старостою Федором Острозьким присягнули таборитам на вірність? Хіба забув, що вони із своїми загонами під проводом Прокопа Лисого доходили нещодавно до Познаня і Гданська — гнав же король тоді гінців до папи з благанням скликати антигуситський собор. Потрібно спершу знешкодити ближчу небезпеку…

Вслід за легатом прибув від папи ще один посланець. У Базелі–на–Рейні тільки–но почалися приготування до Вселенського собору, а вже

на ратуші, на мурах, стінах будинків гусити вивісили листки з маніфестом, який гласить:

"Католицька церква відмовляється провести публічний диспут, боячись, що оголяться усі її гріхи. Гусити воліють вести війну словом, а не мечем, та слова їм не дають. Проте світ уже переконався, що Бог на боці гуситів. Папа, кардинали, єпископи, прелати, пройняті страхом, самі собі готують загибель".

Мартин V повідомив короля, що католицька церква готова прийняти гуситів на соборі й довести їм свою правоту, але до того необхідно вислухати їх у Кракові, щоб мати можливість гідно підготуватися до словесного бою із схизмою на соборі.

Ягайло вислав гінця до познанського підкоморія з наказом за всяку ціну затримати ескорт з короною; Олесницький відправив на Мораву до Прокопа Лисого заложників.

…У посольському залі на Вавелі зібралися професори Ягеллонського університету і весь капітул краківської єпархії. Чекали короля. Його ввели, тримаючи під руки, два лицарі–охоронці. Ягайло — плюсклий, помітно осунутий за останні місяці — сів поруч з Олесницьким. Підвівся єпископ:

— Панове! Ми зібралися тут у тяжкий для нашої держави час. Гусити проникли на наші землі, нам ледве вдалося врятувати Познань і Гданськ. Імператор Священної Римської імперії бездіяльний, він зайнятий більше коронаційними справами відступника Вітовта, ніж згуртуванням сил проти схизматів. Тому апостольська церква поклала на нас священну місію — очистити Чехію від гуситської зарази, не дати поєднатися західній і східній схизмі. Його преосвященство папа Мартин V дав повну владу польському королеві судити зрадників костьолу й відпускати вину іменем Рима. Нині на наш суд прийшли верховоди чеської ребелії, яких ми повинні допитувати у підвалах Вавельського

замку. Проте милостивий король погодився їх вислухати. Уведіть кацерів![29]

До посольського залу увійшли вождь таборитів Прокіп Лисий, його соратники Петро Англік і Вільгельм Костка та банітовані в Польщі — небіж короля Зигмунт Корибут і Федір Острозький. Дверники провели їх до лави, що стояла збоку, — наче для підсудних.

Ягайло набундючився, відвів очі, щоб не зустрічатися поглядом із своїм племінником, якого колись, у згоді з Вітовтом, мітив у чеські королі, не думаючи, що незабаром доведеться приймати його як одного з керівників ворожого стану. Адже за нинішню зустріч із гуситами мусив віддати заложникам п'ятьох прелатів — професорів Краківського університету. Олесницький з ненавистю поглядав на Федора Острозького: сьогодні він змушений провадити з ним принизливий диспут, а міг же колись згноїти його у крем'янецькій тюрмі.

Єпископ, не встаючи, звернувся до Прокопа Лисого:

— Найясніший король і капітул краківський милостиво дозволили, щоб ви пояснили, за віщо проливаєте християнську кров.

Вождь гуситів підвівся.

— П'ятнадцять років тому, — сказав він, — Ян Гус просив у Констанці слова. Католицький собор спалив йому вуста вогнем. Нині послідовники Гуса, узявши зброю на захист християнської справедливості, примусили пройнятих страхом верховодів католицької церкви запросити нас на розмову. Ми пам'ятаємо слова Яна, якими він прощався з пражанами: "Як той купець, що має при собі золото, не впевнений за своє життя, так і той, хто Боже слово без лесті проповідує, не може бути в безпеці". Знаємо: ви можете пожертвувати своїми прелатами взамін за наші голови, проте прийшли–таки, мов вівці до вовків, засвідчуючи: ми готові припинити війну.

— Ваше священство, — засовався Олесницький, — ми погодились вислухати ваші вимоги, але не бажаємо слухати проповідей.

— Наші вимоги давно викладені — у чотирьох артикулах. Чи згодна з ними католицька церква?

— Костьол погоджується на другий артикул — причащати всіх християн. Інших прийняти не може. Невже ви справді, без лукавства, вірите в те, що кожен може проповідувати слово Боже, що помазаників Господніх має право судити суд черні, що світська влада зуміє оберегти паству без допомоги церкви? Як ви насмілилися взяти на себе обов'язки апостолів непізнаної Божої справедливості? Адже вчить єдино справедливе вчення Фоми Аквінського, що тільки несвідоме підпорядкування вищим силам є найточнішим регулятором людської діяльності. А ви насмілились поставити себе нарівні з Богом!

— Бог у людині, а не поза нею, — відказав спокійно Прокіп Лисий.

— Це сентенція найбогопротивнішої єресі! — вигукнув професор Анджей з Кокорина. — Ось погляньте, — він показав на дерев'яну скульптуру, що стояла в ніші стіни. — Смерть у простягнутій руці тримає піщаний годинник. Хіба ця фігура не нагадує вам, що самі станете перед найсуворішим і найсправедливішим судом, який каратиме вас за те, що посміли пізнавати таємниці Господні?

— Чому ж цей символ короткочасності земного життя не навіває на вас таких думок? — вийшов з–за лави лицар у панцирі — Вільгельм Костка. — Виходить, що ви, послідовники вчення Фоми Аквінського, якимось чудом таки пізнали непізнане і відаєте про те, що діється на небесі. Ви так упевнено лякаєте нас найвищим судом, немов уже підписали з Богом контракт і дістали дозвіл від нього складати на нас звинувачувальний акт! То скажу я вам: не прикривайтесь лжевченням, бо не Бог вам дорогий, а жадоба до влади і багатства. Я можу дати взірець "справедливості" вашого суду, який ви в порозумінні зі своїм

богом чините. Пригадайте собі: колишнього папу Іоанна XXIII, який вів процес над Гусом, теж проголосили непогрішним. Та раптом викрили його у страшних і мерзенних злочинах. Уже не його преосвященство Іоанн, а Балтазар Косса утікав з Констанци, його спіймали, й посадили в ту саму тюрму, де мучився Гус. І що вирішив суд Божий? Пірат і розпусник закінчив свої дні в сані декана святого колегіуму при нинішньому папі Мартині V, а проповідник слова Божого загинув у полум'ї!

— Ми не виправдовуємо акту розправи над Гусом, — відказав Олесницький. — У його смерті й сьогоднішньому пролитті крові винен імператор Сигізмунд. Ми ж хочемо…

— То чому ви, володарі Польщі, — перебив єпископа Федір Острозький, — єднаєтеся тепер із своїм одвічним ворогом проти слов'ян? А тому, що католицьке засліплення відібрало вам тверезий розум. Замість того щоб брататися з православним світом в ім'я вашого ж спасіння, ви готові піти проти нього з хрестоносцями, уподібнюючись скаженому псові, який кусає того, хто його годував.

Олесницький схопився, напускний спокій покинув його.

— Та як ти смієш, зраднику, звинувачувати святу католицьку церкву в несправедливих діяннях, ти, який поглумився над образом святої Діви Марії у Ченстохові!

— Не поглумилися ми, а зняли з кіота, щоб узяти з собою у Галичину. Не вдалося це нам зробити, а шкода, — русинський–бо маляр малював образ. А вкрав його із скарбця Лева Казимір, коли завоював Львів. — Федір на хвилину замовк, злорадно поглядаючи на Олесницького, який тіпався у безсилій люті. — Погляньте тепер ви на образ, що висить справа на стіні: Ісус наступив на череп Адама, гріх якого спокутував перед людьми. Так і ми наступимо на голови ваші, врятувавши церкву від католицького гріха. Коли ж нам це й не вдасться, усе одно

програєте ви, бо приречені єсьте: на другий же день після перемоги над нами на ваші голови опуститься орденський хрест і меч, на Сході самі вдавитеся православними народами, завеликий шматок вкусивши!

Сіпнулася у короля голова, дрібно затрусилася, він повернувся до Олесницького і пропищав:

— Що це за зборище? Ми судимо чи нас судять? У тюрму їх, у темницю!

— Руки стали короткими, вую, — спокійно мовив Зигмунт Корибут. — Ти у змові з папою посилав колись мене до Чехів, щоб я навернув гуситів у лоно католицької церкви. Я намагався виконати вашу волю, за що мене мало не скарав справедливий Жижка. Тепер кажу, Ягайле, я — твій ворог!

Втім, рвучко відчинилися парадні двері, по килимі, простеленому серединою посольського залу, карбував крок до королівського столу рицар у кармазиновій куртці й тісних смугастих штанях. Дзенькнув золотими острогами:

— Ваша світлосте, — відрапортував королеві, — я — гонець від познанського підкоморія.

Король подався уперед усім тілом, Олесницький кивнув слугам, щоб вивели гуситів.

— Найясніший королю, Сигізмундові посли спіймані біля Члухова — на межі Польщі й Пруссії!

— З короною?

— З листами. Корону несуть слідом. Підкоморій відпустив їх без паперів і напівголих. А на горі Тур'я виставив на чати п'ятитисячне військо. Посли з короною не пройдуть.

— Кортеж… Кортеж! — гукнув король. — До Вільнюса!

…За краківськими воротами до Федора Острозького підійшов чоловік у купецькому одязі й подав йому листа.

В Остраві Федір попрощався з Прокопом Лисим і його соратниками. Гуситські вожді рушили на Мораву, Острозький із загоном русинських гуситів — у протилежний бік. Скрадаючись лісами, перелісками й відкритим полем, вони прямували на північний схід.

Свидригайло і Юрша кликали колишнього луцького старосту до столиці Литви.

Осташко Каліграф протягом кількох тижнів намагався усілякими способами пробратися до замку Гедиміна у Вільнюсі, де іменити гості, гаючи час на бенкетах та полюваннях, ждали коронаційних урочистостей. До величної твердині на високій горі, яку омивали з півночі Няріс, а зі сходу Вільна, стража не допускала сторонніх на постріл з лука.

Іноді можна було побачити мисливські виїзди молдавського господаря, який полюбляв товариство перекопських мурзаків; родинні прогулянки дочки Вітовта Софії і її юного сина — великого московського князя Василя Васильовича — у супроводі старого Бориса Олександровича Тверського, який приїхав сюди чомусь із своєю сестрою–красунею княжною Анною; щодня можна було побачити князя Семена Гольшанського, та до нього підступити ніхто не мав змоги — він у товаристві тевтонських комтурів виїжджав з тісних провулків за город на левади над Вільною — справляти герці… Свидригайла чи ж то кого–

небудь із русинських князів не видно було ніде, хоча про те, що вони перебувають у замку Гедиміна, знали всі.

Йшло вже до глухої осені. Осташкові треба було повертатися додому, поки не захопила зима, вертатися — не виконавши Івашкового доручення, не дізнавшись, чому відкладається коронація і що замишляє Свидригайло. Аж одного дня заговорили купці вголос, що до Німана наближається кортеж Ягайла, — почали рихтувати торгові фургони. Осташко поклав ще почекати приїзду короля — щось при ньому та вирішиться.

А було так.

Вітовт, занепокоєний тим, що не приходять віденські посли, слав гінців до великого магістра Тевтонського ордену Русcдорфа, через землі якого мав проїхати кортеж з коронами. Відповіді не діждався, та несподівано прибув до Вільнюса сам Русcдорф. Він радив великому князеві терпеливо чекати, затаївши перед ним, що посли повернулися до Відня, не дійшовши навіть до Тур'ї. Русcдорф сам велів їх завернути після того, як до нього прибули повірники Сигізмунда — побиті, обдерті, з глибокими ранами на зап'ястях від збитих по дорозі кайданів.

Вітовт саме лаштувався до виїзду на Німан, де на нього чекав кортеж Ягайла. Дорогою, обтиканою з обох боків прапорами та гербовими щитами, рушили вони з Русcдорфом, у супроводі ескортів, назустріч королеві.

Ягайло завжди розгублювався у присутності Вітовта: розум і хитрість литовського князя були сильнішими від жорстокості польського короля. Вийшовши з карет, попрямували по мосту одні одним назустріч: Ягайло з Олесницьким, Вітовт з Русcдорфом.

Русcдорф. Я прибув до Вільнюса з тим, щоб примирити вас, королю і великий князю.

Олесницький мовчки зміряв поглядом великого магістра, мовчав.

Ягайло. Що ти затіяв, дорогий брате… Повір мені, що корона зменшить, а не помножить твою велич. Між князями ти єси перший, між королями будеш останній. Що за честь, подумай сам, у похилому віці увінчувати голову золотом і кількома дорогоцінними каменями, а цілі народи віддати жахові кровопролитної війни?

— Я жду корони, — твердо відказав Вітовт.

— Візьми мою, — благально простягнув руки Ягайло, — тільки розійдімося у мирі.

— Солодко миру просиш у брата, давлячи його за горло. Я жду корони, яку не повернуть твоїм спадкоємцям спадкоємці мої.

— Не діждешся, великий князю! — виплюнув Олесницький крізь стиснуту підкову губів. — Великий магістре, — єпископ помахав перед Руссдорфом згортком паперів, — раніше треба було миротворити нас, а тепер ваша карта бита: ось — листи Сигізмунда до Вітовта, а корона — ви цього ще не знаєте — у скарбці на Вавелю!

Усі глянули на Вітовта. На його обличчя поволі наповзла жовтава паволока і коли обволокла все лице — від чола до підборіддя, залишивши тільки риску губів, великий князь простогнав:

— Води…

— Мосціпани, — мовив Руссдорф, — моя дипломатична місія закінчилася, віднині розмовлятимемо силою. — Він повернувся і подався мостом до свого ескорту.

Вітовт поволі вмирав у Тракайському замку на руках у дружини Юліанни — так згасає масивна свіча, догоряючи до чашечки канделябра.

Крізь відчинені вікна долинало шемрання хвиль Тотористького озера, що обмивало острів з замком, у якому пролітував великий князь п'ять десятиліть.

"Корону..." — шепотів він, прокидаючись із забуття.

У сусідній залі сиділи Ягайло і Олесницький.

За два дні до святого Михайла Вітовт сказав покликати короля. Він віддав йому ключі від великокняжих замків і разом з ними владу, яку відібрав у Ягайла піввіку тому.

Того ж дня до замку Гедиміна увійшов із своїм загоном Федір Острозький.

Того ж дня Свидригайло підписав воєнний трактат з Русcдорфом і приймав через послів і особисто від литовських та руських князів, бояр і державців присяги на вірність.

Осташко присяги не складав. Він віддав Свидригайлові листа від Івашка і ждав, що повість князь.

"Скажи бояринові, що Борис Олександрович Тверський не слабший від Костянтина Новгородського".

"Але Костянтин ближчий нам, ніж тевтонський магістр", — витримав Осташко погляд князя.

"Пам'ятаю тебе з Луцька, — відказав спокійно Свидригайло. — Івашко знає, кого брати собі в помічники".

"А ти не знаєш... Одну спину має людина, а не дві. І одне обличчя. Спиною спирається на друзів, лице підводить на ворога. Інакше

перемогти не може. Хто ж буде твоїм другом у битві з Ягайлом — тевтонець чи тверський ратник?"

"Знай кожен своє місце в хоругві. Той, хто попереду, у два боки дивиться, той, хто збоку, — тільки в один. Отож передай Івашкові Преслужичу, хай заходу пантрує: по Олеську випаде перший удар. А решту залишіть мені. Йди, любомудре..."

На другий день заспокоєний Ягайло вступав до замку Гедиміна в супроводі надвірних литовських лучників, яких вислав назустріч королеві Свидригайло. Молодший брат запевнив старшого у своїй вірності польській короні.

Перед королем, Олесницьким і їх почетом широко відчинилася брама, та надто швидко зачинилася і підозріло скреготнув ключ у замку. Дитинець умить оточили литовські ратники і наказали королівській охороні скласти зброю.

— Великий князь Свидригайло просить вас до тронного залу! — вигукнув каштелян, насмішкувато поглядаючи на стетерілих можновладців.

Їх самих, немов бранців, завели до порожньої з готичним склепінням зали, вистеленої шкурами. Біля стола для гри в кості стояло крісло на оленячих ногах, замість билець — турові роги, за спинку правила лосина корона.

З бокових дверей у повному військовому обладунку вийшов крижастий Свидригайло, за ним — Михайло Юрша, Василь Острозький, Олександр Ніс і Семен Гольшанський.

Князь, немов після тяжкої роботи, опустився у крісло і довго мовчав, не дивлячись на Ягайла і Олесницького, мав він вигляд рисі, в якої лапи напружені до хижого скоку.

— Що ж, королю, і ви, ваша ексцеленціє, — врешті промовив єхидно Свидригайло, не запрошуючи навіть сісти своїх недавніх повелителів. — Несподіванку я вам зробив, чи не так? Тож благослови мене на велике князівство, вашмость Ягайле. Не хочеш?.. Тоді ось що я скажу тобі, брате... Я провів у тюрмі багато років, ти ж пробудеш у найглибшій тракайській темниці до свого скону, єсли не віддаси мені Поділля, єсли не заприсягнеш, що твої війська не ступлять на східний берег Бугу, ні на північний берег Дністра, єсли не пошлеш гінця зі своїм листом до державця Кам'янецького замку — щоб віддав ключі Федору Острозькому, який уже вирушив на Поділля.

Свидригайло вмовк, якусь мить потішався з розгубленості польських повелителів, потім вів далі:

— Моя панове–рада, — показав рукою на князів і бояр, що стояли позаду, — проголосили мене вчора великим князем. А завтра я стану королем. Поки ти безсонно ждав смерті Вітовта, мені теж не спалось. Мені вже склали omagium[30] майже всі литовські й руські князі та бояри. На півдні вірним мені буде молдавський господар Олександр, на півночі зіпрусь об лікоть Бориса Тверського. З Русссдорфом уклав трактат. А з Чехів покличу Корибута. Я сильним став, королю, чуєш? — Свидригайло затиснув у руці буздиган, прикрашений на головці срібними пластинками. — А коли ти не погодитися на мої вимоги, — він рвучко схопився з крісла і підійшов упритул до короля, — я зроблю з тобою те, що зробив ти колись із Кейстутом! Сідайте до столу, вашмості, — ось вам пера, чорнило, папір. Подай єпископу причандалля, князю Семене.

Ягайло безмовно скляними, стеряними очима поглядав то на Свидригайла, то на Олесницького.

Краківський єпископ, навдивовижу спокійний, кивнув королеві головою:

— Присягайте і пишіть, що від вас вимагається, ваша світлосте.

— Ви… ви пишіть, ексцеленціє, — простогнав король.

Коли Ягайло і Олесницький вийшли з залу у супроводі стражників, Свидригайло, невтримний у своїй втісі за взяту нарешті владу, розкотисто зареготав. Але різко змовк і за хвилину проказав твердо:

— Вертайтеся у свої замки, панове, готуйтеся до битв. Король перейде і Буг, і Дністер.

Потім довго мовчав, обличчя його судомила навальна лють, він підійшов широким кроком до Гольшанського і потряс його за вилоги жупана.

— Куди дівся Жигмонт Кейстутович, якому служиш? Чому не присягнув мені на вірність?

— Великий князю, — відвів Гольшанський Свидригайлові руки. — Не подоба тобі загравати з Борисом Тверським, запеклим ворогом католиків. Ти забув, що литовські князі — римського віросповідання. Що робить тут Борисова сестра Анна! У два боки шарахаєшся, на який же станеш?

— Тут стою, тут! — заревів князь і стишився, поглянувши на Гольшанського і Юршу, що стояли один навпроти одного у понурій, тяжкій мовчанці. — Панове, — мовив лагідно, — тиран помер, почнемо ж ми по–новому правити. Щоб по ньому, який чвари сіяв, і духу поганого не залишилося…

Втім, захиталася завіса на дверях, до тронного залу вбіг маленький чоловічок, лементуючи:

— А я, а я, а я — куди дінусь?

— Генне! — вдарився об поли Свидригайло. — Не взяв тебе чорт до розсолу, не візьме й до юшки!..

На Михайла Осташко Каліграф, повернувшись увечері до своєї кімнати, яку наймав у купецькій гості, записав у книгу таке:

"Зрозумівши цесарською з Вітовтом лігу, же дві корони посилає Сигізмунд — одну Вітовтові, а другу Юліанні, жоні його, поляки вирушили в поле і положишися межи лісами на Турій горі, аби послов з коронами похватали. А гди посли довідалися, же поляки на них стережут, вернулися до Сигізмунда–цесаря, їх же поймали і корону доставили в столицю польську. Учувши то, Вітовт упав у хворобу і умер у Тракаї, маючи віку от рожества своего більш, ніжлі літ вісімдесят.

Поховано у Вільнюсі з великим плачем і жалостію. І положиша його тіло в костелі святого Станіслава подле дверей захристейних. Великим же князем Литви став Свидригайло".

Другого дня Осташко вирушив з Вільнюса на Луцьк — Олеськ.

Розділ восьмий

КОМУ ПОВІМ ПЕЧАЛЬ СВОЮ?..

— Кноффель, ein Becher Wein![31]

Власник непоказної з виду, зате вибагливої на вибір питва пив'ярні, що сиротіла за Латинською хвірткою біля Сокільницької дороги, перехилився через шинквас, глянув спочатку на ратушеву вежу з годинником — її видно було крізь отвір дверей, — потім на ставного парубка в поношеній свиті й хукнув у долоні: клієнтів сьогодні він ще не мав.

— Доброго ранку, Herr Musiker![32] Рейнське, бургундське, мускатель?

— Усього потроху — в один кухоль.

— Чудово! — Шинкар повернувся до бочок і, спритно виймаючи чопи, вмить націдив у масивний пугар хмільної суміші. — За що, за кого пан музика так зранку п'є?

— За круля!

— Браво, niech żyje król![33] Маю надію, що до вечора назичиш йому багато літ… — Шинкар нагнувся до Арсена, таємниче підморгуючи: — Чув якісь новини?

— Оголошено привілеї руській шляхті, розумієш, Кноффель? Руський шляхтич має право на свій герб!

— Руський шляхтич? Де ти бачив руського шляхтича? Są, popi і chłopi[34], це я знаю, а…

— Видно, що є… Вчора новий бургграф іменем короля оголосив… noch einmal[35], Кноффель… оголосив русинам привілей. Отак, мовляв, і так: не піднімайте коромоли, не слухайте, що робиться там, у Литві, у нас усі рівні… Віват круль! Кхе–е… А православним міщанам дозволено супроводжувати померлих через Ринок на цвинтар, тільки щоб на розі Руської свічки гасили. А там і так вітер задуває, знаєш, як тягне з Татарської, ха–ха!.. Налий ще за круля. Маю ті привілеї в дулі, але ж король мені, мені… Наливай, не бійся, я вчора заробив, адже грав на бенкеті після виборів бургграфа. Тобі дивно? То я зараз таке скажу, що вмреш. Ти розумієш, Кноффель, я прожив на світі двадцять вісім років, півсвіту переміряв своїми ногами, а не знав, що все робиться руками короля. Гадав: люди самі собі живуть, їдять, працюють, будують, малюють, співають, убивають, крадуть, моляться, жебрають, дають

ялмужну, торгують — так ні, дзуськи! Усім кермує круль. Бо ж коли він знає про мене, бродячого музику, то значить — знає все. Отож я учора грав на бенкеті і в думці молився за здоров'я Хойнацького — допоміг мені маляр урвати такий заробіток. Ти ж знаєш: за цей рік мало–м не здох. І в тебе грав, і у дворах, і на ярмарках… А бургграф підпив і каже мені при всьому вельможному патриціаті: "Призначаю тебе головним музикантом у патриціанській лазні!"

— Mein liber Gott![36]

— А бачиш! Очима бургграфа запримітив мене сам король. Шість кіп на рік! Це і їсти, і спати, і Симеону Владиці борг сплатити, ще й на "бичий"[37] податок вистачить, бо женитися не хочу. Ну, бувай. Панський музика Арсен цілий день нині ходитиме на радощах від пив'ярні до медоварні, мов той колядник з козою.

З боку Полтви долинув густий тупіт копит — Кноффель вибіг з корчми. Вийшов за ним і Арсен. Згори, від Юрського монастиря, спускалася до мосту кінна хоругва, вершників зо триста, попереду лопотів на вітрі стяг з білим коронованим орлом посередині полотнища.

— Торги, торги! — сплюнув у пучки Кноффель. — Скільки їх уже перейшло за цей тиждень. І як вони вміщаються у Низькому Замку?

— Високий Замок теж весь запруджений військом.

— Буде війна?

— Тут? Хто сюди зможе дійти?.. Торгуйте собі спокійно, пане Кноффель. А взагалі — що ми знаємо чи можемо… Людина — це ніщо. Комаха…

Над замерзлою Полтвою мела низька поземка, бовдурився обіч німий млин, крізь сиву імлу проступали обриси Юрського монастиря. Бервена

на мосту лунко гримотіли, скрипіли палі, вершники їхали мостом по два, на цьому боці четверилися й звертали до в'їзної брами Низького Замку — резиденції старости Пйотра Одровонжа.

"Іменем короля… Наказом бургграфа… Повелінням старости… руками посіпак… Усі в цьому місті і поза містом, у державі, у світі… Воїни, купці, міщани, ремісники, музиканти, малярі, жебраки — іменем всесильних. Живуть на землі з їх дозволу, за їхніми розрахунками. Мурахи, кроти, слимаки…"

— Слабке вино в тебе, Кноффель. Скільки випив, а в голові дзвінко, як у моздирі. Піду на Ринок. Бувай здоров, niech żyje król…

— З Богом, з Богом. Тільки затям — замикаю із заходом сонця.

Арсен вернувся назад до міста. У грудях будо тоскно, терпко, сухо, немов тією розмовою у Кноффеля вицідив із себе душу. За Латинською хвірткою зупинився, глянув на готичний шпиль катедри. Вікна фасаду мінилися різнобарвними візерунками; голубі, зелені, кармінові барви оживляли понуру споруду, робили її легкою, урочистою.

"Кожен мазок, кожен камінь, капітель, карниз — руські", — згадалась Арсенові постійна фраза майстра Симеона Владики, колись гордого, тепер хилого й пониклого, — нею він щодня утішав себе, йдучи до катедри робити вітражі. Ні, не втішав, визволявся з мурашника, шукаючи для своєї роботи, яку віддавав гнобителеві, вищого сенсу.

"Дури себе, майстре, дури. Вітражі руські, костьол же польський… А Хойнацький шукає себе в мурашнику ще інакше: поклявся, що не намалює портрета жодного пана, і, щоб жити, фарбує у магістраті двері, покриває бронзою фігури, виготовляє різноколірні скельця для ліхтарів, яких ставлять навколо ратуші. І все одно служить панам… А чим я себе здурю? Донині було інакше: я ще заробляв по–скоморошому, не брав грошей у сильних світу сього. Що ж придумати русинському

музикантові, який погодився грати польським панам?.. Еврика! Ти ж чув привілеї... Ходитимуть до лазні пани русинські — своїм буду грати! Тьху..."

Невже один Яцько Русин вільний?.. Дряпнуло в грудях, скоробилась в Арсена совість — за цілий рік ні разу не провідав Яцька — боявся. Боявся, що не витримає і візьме в Гаврила жебрацьку торбу. А таки не простягнув руки ні разу, хоч недалеко було до цього. Слава Богу, допоміг Хойнацький... Тепер буде мати хліб. Панам гратиме? Всі панам грають. Усі. Такий світ. Хтось там бунтує? І що — все одно потім упокориться.

На ратушевій вежі вдарив годинник. Сполохані ворони злетіли зі шпиля і сіли на стовп, що височів біля лобного місця. Ніби прокинувшись, глянула з великої ікони, вправленої у вежу годинника, Пречиста Діва, очі її зупинилися на двох фігурах, що, обернені одна до одної спинами, стояли біля стовпа страти: Феміда із зав'язаними очима і кат з мечем.

"Оце символ усієї нашої правди і волі, тож мовчи й радуйся прожитим днем, дякуй Господу Богу кожного ранку за те, що бачиш іще землю, і небо, і людей, і цих хоробрих ворон, які — єдині у місті — без страху перед карою зафайдують голови сліпій Феміді й жорстокому катові".

Арсен пішов краєм ринкового квадрата, минув патриціанську лазню на розі Шевської, згадав, що завтра прийде сюди і життя його піде новим трибом: звернув на Різницьку з рядом м'ясних ще порожніх яток і вийшов на Францисканську, в яку впирався тильним боком Низький Замок.

Зупинився. Ніби вперше побачив ці високі фортечні стіни й готичну вежу над ними, і весь різноманітний ансамбль гостроверхих будівель. Арсен не раз споглядав резиденцію львівських правителів, але в цю мить усвідомив, що саме тут розміщаються покої короля, який часто

приїжджає до Львова, кімнати старости й бурпрафа, що саме тут вирішується доля тисяч людей і його доля — теж; і як то так, думав він, що звичайнісінькі на вигляд люди якимось чудом проникають у цей замок і дістають тут необмежену владу. Їх слово — і людниться Ринок, відчиняються крамниці, броварні, ятки, їх слово — і Галицьку браму біжать обороняти кравці і стельмахи, а башти над Полтвою займають крамарі й пекарі; їх слово — й на галерею ратуші виходить сурмач, оголошуючи суд; їх слово — і міський кат, той, що в інші дні вивозить за місто сміття, здохлих псів і котів, стає раптом паном людського життя; їх слово — гримлять гармати… Все дане зверху й таке міцне, що людині годі з цим боротися, людина таки справді мурашка, яка мусить виконувати відведену їй функцію і, крім неї, вона нічого іншого не бачить і не знає, і коли та мурашка зупиниться або спіткнеться, або не дай Боже, піде супроти — її усувають, викидають, відштовхують, убивають, щоб не заважала.

— Гей, з дороги! — хтось крикнув позаду Арсена.

Відскочив набік, — ось бачиш, зупинився і вже став комусь на заваді, а вчора, видно, стояв на належному йому відведеному на той час місці — на нього не кричали, навпаки — запримітили й переставили на більш вдале місце; усе тут виміряно, визначено сильними людьми, котрі бачать світ зверху, а тобі слід іти сумирно в потоці й дивитися перед собою на відстань свого власного кроку.

Арсен відступився, пропускаючи повз себе чотирьох слуг, що несли палантин, а в ньому патриція: може, це староста, бургграф, писар, радник, лавник, а врешті, яке це має значення — несуть слуги сильну людину, від якої цілком залежить і Арсен, і всі люди в цьому місті.

Ха… Арсенові пригадалася побрехенька чи то правда — говорили таке між собою малярі: а може, у цих самих носилках несли два або три роки тому магната Якоба з Кобилян герба Гримала, який спокусив Соньку Гольшанську, четверту жінку Ягайла, забувши на той мент про те, що готичні вежі Низького Замку сягають зір, а підвали входять у

пекло. Запроторили в темницю могутнього могутніші, і він перестав бути всесильним, і слово його більш нічого вже не важило. Якоб зігнив у тюрмі, королева ж присягнула на вівтарі, і капітул визнав її невинною. Словом, людина — це ніщо, вища сила керує нею. Тож даремно борсатися, марно втішати себе, що за твою працю згадають тебе нащадки, глупо видумувати собі вищу мету, заради якої готовий покласти голову під сокиру, — дурниці все те. Кожному виміряно, визначено, ніхто не має своєї волі, усі — від найвищого до мізероти — невільні, і якщо хтось і став на прю, то тільки для того, щоб своєю волею накинути комусь неволю, сам же з одного зашморгу вставляє шию в інший.

Але можна бути вільним — для цього так мало потрібно. Позбудься тільки ілюзії про важливість свого існування. Заробляй на хліб, не улещуючись до хлібодавця, зневажаючи його в душі, і знайди для себе маленьку мету — що всі ці втіхи згадаєш у свою судну годину і зрадієш ними перед смертю. Може це бути вино або жінки, або ж — найпростіше: у кожну вільну хвилину зумій радіти з того, що тобі дано бачити живий світ. Ти мучишся, ти голоден, тебе б'ють, ти змерз — усе це видасться тобі марницею, коли усвідомиш, що ти міг зовсім і не появитися на світ і не знав би, що таке голод, холод, побої і відпочинок від них. Тільки так можна знайти для себе сенс існування у цьому розміреному сум'ятті.

Місто оживало, люднилося, метушилося — усі чогось потребували. Купець починав ошукувати, лихвар нараховував лихву, суддя шукав винного, кат чекав жертви, Владика видумував для себе безсмертя, Хойнацький стоїчно малював двері в магістраті, вірячи, що слава сама його знайде, у пив'ярні на Вірменській Арсенові не доливав шинкар, бажаючи розбагатіти.

Тільки гусляреві стало легко й затишно — у своїй самотності, відокремленості від людей він знайшов волю у невільному світі. Пив і заздалегідь втішався словами, які скаже Симеонові Владиці, коли повернеться до його піддашшя на Руській:

"Майстре, ви всі раби, а я вільний. Я співаю для насолоди самому собі — мов птах. Співаю не за плату, я беру плату для того, щоб співати. І мені байдуже, хто мене слухає і як оцінює мій спів. Усі на світі — раби, бо хочуть багатства, влади і слави. А я — лише малої втіхи для себе. І тому ви уподібнюєтеся до блазнів, я ж — до солов'я!"

Перед вечором Арсен вийшов з пив'ярні на Вірменській, поплівся провулками й забрів до єврейського кварталу. Прохожі вступалися йому з дороги, і з цього він був задоволений, приємне відчуття незалежності, відчуження від юрби гріло його все більше, Арсен почував себе зовсім самотнім і вголос наспівував вуличну пісеньку, яку почув уже тут, у Львові:

Dziwna rzecz, że pan ekzaktor stał się faraonem

On z żydami wojnę toczy, krzywdę czyniąc onym…[38]

Співав і думав, що якби він завтра не йшов на службу до патриціанської лазні, то цією пісенькою тут, на Бляхарській, таки б заробив якийсь гріш у цих скупих людей у жовтих ярмулках і в сукманах з жовтою латкою на грудях. Але не мусить — заробіток учорашній і завтрашній уже дав йому волю, проте пісенька доспівувалася сама з веселим присвистом:

Nie grosz od trzech, ale trzy bierze od czwartego

Grosz do skarbu oddaje, a trzy do swojego![39]

Назустріч йому йшла жінка у фалдованому плащі і Баликовому чепчику, вона чомусь не хотіла обминати його; Арсен, заточуючись, відступив набік, але жінка вперто йшла на нього. Зупинилася, обдала теплим подихом і з безсоромною відвертістю дивилася йому в очі.

— Добрий вечір, пане музиканте…

Відсторонив її рукою, буркнув:

— Хоч би очі опустила, безстиднице!

— Ty patrz na ziemię, bo jesteś z gliny, a ja na ciebie, bo jestem z twego żebra[40]. Гарно співаєш. Може, підеш у нашу синагогу за кантора? А–а, русин… А я жидівка Ханка. І обоє ми по вулицях волочимось. Ходім, звесели мою самотність. Я в боргу не залишусь, я вмію… Мене люблять і вірмени, і поляки, а русина ще не мала.

— А ти… — Арсен спробував посміхнутися. — Ти це теж робиш з благословення короля?

— Що, що? А–а, так, і кожного дня молюся за його здоров'я, бо другий буде гірший… No chodź, przecież nie jesteś sodomitą![41]

Повія узяла його за руку, і він слухняно пішов за нею, бо був вільний і мав своє право на маленькі втіхи, а нічого великого не жадав. Нині було вино й буде жінка, завтра прийде якась нова радість; жінка звернула в браму, що вивела в тісне, оточене високим муром подвір'я, потім вони піднімались стрімкими рипучими сходами вгору. Від теплого дотику жіночої руки прокинулось у Арсена млосне бажання, воно навально опанувало ним, солодка дрож пронизала тіло, коли жінка відмикала двері; у кімнаті він уже нічого не бачив — тільки її шию, плечі, груди, звабливе вгнуте лоно; Арсен квапливо роздягав її, вона прошепотіла: "Ти такий голодний, а гроші маєш?", він вийняв з кишені все, що залишилось, дав їй, вона ахнула: "Та коли я це відроблю?", Арсен упився в її губи і потягнув до ложа.

Шал минув так раптово, як і прийшов: жалюгідне відчуття спустошення протверезило Арсена, він боязко глянув на жінку, хвилину тому таку звабливу й жадану, тепер — змучену, зношену, з прив'ялими слідами давньої краси, підвівся з брудного лежака й хапливо почав одягатися. "Оце й усе… І нині, і завтра, і завжди — дрібні радості, які

мають принести мені свободу, життєвий смисл і втіху в судну годину..." Був злий на себе, бо знав, що в людей, від яких він утікає, щось є інше, вище, краще, вони борються за те, а він не вміє, а тому глузує з них; сердитий був на жінку — сильну, здорову, яка теж, подібно, як і він, утікає від життя, рятуючись брудною волею; жінка водила за ним пивними очима й мовчала, можливо, й рада була, що не муситиме відробляти всі гроші, і вони обоє тихо розійшлися б, коли б Арсен не сказав:

— Міцна, як кобилиця, а...

— А ти! — прошипіла вона, підвівшись на лікті. — Ти не продаєшся? Я ж не раз бачила тебе, красеня з гуслями, у дворах і в шинках. Поглянь на себе, який ти дужий, але не довбеш камінь, не куєш, не шиєш, не копаєш, не воюєш! Я тіло продаю своє, ти ж — душу... А до моєї вам усім зась, бугаї голодні! Та, може, я... Та, може, я за ці гроші сина утримую в Ягеллонському університеті. А ти, що ти із своєї ганьби придбав: вино і курв!

— Я не мав мами... мене не утримували... — прошепотів Арсен і стиснув до болю повіки. Ілюзія свободи, яку він видумав нині для себе, ураз пропала, усе майнуло йому перед очима, мов перед смертю, — докторські тоги, аудиторії, диспути і жебраний хліб жака, й обличчя дівчини — єдине, яке йому запам'яталося з усіх жіночих облич, постало перед ним і зникло, і в цю мить він уперше відчув, як жорстоко тисне на нього світ лещатами безвиході; він радів, що вивільнився з неволі, а ще дужче впокорився, і тепер пригноблений, загублений, притоптаний повзе по землі, не можучи вдихнути повітря, пил набивається в очі, рот, вуха, і він гине, мов черв, під ним.

Струснув собою, хміль знову наплив до голови густою патокою, а десь поза нею, зовсім близько, існував світ, який натужувався, щоб скинути з себе задушливий леп покори, але для Арсена він був недосяжний. Хмільна патока гусла, твердла, він застогнав: "Я ж не слимак..." — і звалився на підлогу.

…Лежав і ніжився на високих подушках, на білих простирадлах, під пухкою ковдрою, його долоню лоскотало чорне волосся, буйне, пухнасте, він гладив його, притискав до подушки, щоб поглянути на лице, брови, очі; Арсен відчув біля себе тепло дівочого тіла, йому хотілося відкинути ковдру й поглянути, і притулитися розпаленим чолом до нього, але руки були кволі й м'які; добрий і щасливий, він міг лише прошепотіти:

— Орисю…

Йому ніхто не відповів, і він набрався сил, щоб підвести голову. Тяжко було підводитися, та врешті одірвався від подушки і в синюватому ранковому світлі на заяложеному тюф'яку побачив осунуте, з темними підковами під очима обличчя жінки, яка спала.

Арсен упав долілиць на рядно й беззвучно заплакав.

Вістки про те, що Свидригайла проголошено у Вільнюсі великим князем Литво–Русі, а переляканий король, уступивши братові Поділля, оголосив у Львові привілей русинській шляхті, дійшли до Олеська скоріше, ніж устиг повернутися Осташко.

Нелегка то була дорога, Каліграф прибився до Олеського замку аж перед Різдвом — пішки. Торгові шляхи, якими ще недавно їздили купецькі каравани та упряжки путніх бояр, враз обезлюдніли: озброєні косами та рогатинами мужицькі ватаги вешталися по всьому краю. На Холмщині згоріло Ратно, у Белзькій землі — Буськ; польські шляхтичі залишали свої двори й утікали на захід; опришківські загони множилися, зростали і, не з'єднані поміж собою, воювали поодинці іменем Свидригайла за Галицько–Волинську Русь. Сам же Свидригайло чекав у Вільнюсі мирної депутації від короля, яка мала засвідчити, що Поділля з замками у Кам'янці, Бакоті й Скалі передані Федорові Острозькому. Нічого більше великий князь не вимагав від Ягайла, а на Литовській Русі розгорялася народна війна. Стражник не впізнав Осташка. У сірій латусі,

на яку розжився у кметів біля Берестя, й високій баранячій шапці Каліграф скидався на гнома; довго мусив пояснювати, хто він такий; з вартівні повиходили ратники, і аж Микита–гончар, який теж відбував сторожову службу, добре приглянувшись до пришельця, вигукнув:

— Та це ж Каліграф, Боже милий! Іди, йди, Осташку, до боярина, він уже, певно, заупокійну по тобі відслужив… Пан Івашко саме раду радить із землянами.

У замкових хоромах олеського державця сиділи за столом семеро землян із семи волостей Олеської землі. Чекали на суддю Давидовича, який ні разу не зводив прийти на раду. Сьогодні Івашко послав за ним каштеляна і чотирьох ратників. Не захоче йти — привести силоміць: замок і город готові до оборони, треба готувати залоги в селах.

Осташко став на порозі, зняв шапку й знесилено оперся об одвірок.

— Чолом, боярине… — проказав тихо.

— Живий! — вигукнув Івашко, схопившись з–за столу.

Земляни повернули голови до дверей; боярин, відсунувши ногою лаву, вийшов назустріч Каліграфові.

— Ну й живучий ти, Осташку! — мовив Костас Жмудський з Підлисся, похитуючи головою. — Як же тебе, таку мізероту, не замели сніги, вовки не з'їли, опришки не закатрупили…

— Добрий серцем єсьм, — кволо всміхнувся Осташко. Відштовхнувся рукою від одвірка, важко опустився на бокову лавицю. Боярин подав йому кухоль з вином, Каліграф жадібно випив цілющого трунку. — Я був у руках опришків. Зустрічався з ними біля Каменецького стовпа за Берестям.

— І що? — впало кілька голосів.

— Воїни це суть, а не опришки. Воїни без вожака… Я їх спитав, за що воюють, вони ж спочатку примусили мене перехреститися і добре приглядалися, як я складаю пальці до хреста, а переконавшись, що я православний, відповіли: "За Русь. Сказали–сьмо громаді, аби не йшли на двірські послуги й панові Яшовському вже не були послушні, бо князь Свидригайло йде на католиків, котрі уярмили нас".

— За Русь, за Русь!.. — крекнув Януш Підгорецький. — Так і дивись — наплодиться тепер такого шумовиння, що й сам спокійно не заснеш. Їм аби волю — то й на своїх підуть.

— А підуть, — відказав Осташко. — На лихих підуть, а потерплять і невинні — так мусить бути без єдиноначала. Дайте їм вождя. Чого ж наші бояри бояться їх більше, ніж чужих? Зумійте ви здобріти серцем хоча б у цю тривожну годину…

— Він мудро каже, — мовив Костас Жмудський. — Але хіба великий князь…

— Що сказав Свидригайло? — перебив суперечку Івашко.

— Боярине, — підвівся з лави Осташко, якось винувато глянувши на Костаса. — Христом–Богом прошу, не покладайся усією душею на князя. На два боки грає цей музика, присяй–бо, залишить нас посеред танцю. Родичається він з Борисом Тверським на догоду русинам, а з Руссдорфом трактує. Чи ж то йому болить наш біль — він корони хоче, а не русинської волі. Якщо йому буде вигідно, він потрактує завтра із своїм братом Ягайлом супроти нас.

— Що ти плетеш? — підвівся Костас. — Як смієш…

— Усім відома твоя чесність, Костасе, і я розумію, що болять тобі мої слова про твого знакомитого родака, — розвів руками Осташко. — Дай же то Боже, щоб я помилився…

Івашко понуро глянув на Каліграфа:

— Чи не радиш ти мені — від тебе й такого можна чекати, — щоб я себе проголосив великим князем?

— А ти гадаєш, що вождь родиться з печаттю на чолі? Час створює вождів… Я не кажу — будь ти чи інший. Але заворушився край, не було ще такого за сотню довгих літ — весь народ встає. А то ж — сила. З такою силою виходили колись галицько–волинські князі навіть проти татар.

— Інші то часи були… Що нині вдіє мужик з рогатиною проти королівського лицаря, який у сідлі виріс? — зітхнув Демко з Ожидова.

— Бо ви перестали бути лицарями — надто сито вам їсться, затепло спиться. Ще й не спробували, а вже наперед знаєте: не встояти. Ех, відьма, відьма все наробила!..

— Яка відьма? — загомоніли земляни, забобонний сполох майнув по обличчях.

— Хочете, розповім яка… Жив ув одному замку лицар красен, давніми битвами славен. Давніми, та не нинішніми. Трапилось щось із ним, чи то йому було пороблено: помітили воїни, як день відо дня згасає його доблесть. То переляканий, у поті страху прокидався із сну, то здригався від посвисту нічного птаха… Замість того щоб вести ратників на битву, посилав послів із викупом, на ніч зачинявся у своїх кімнатах на сім замків, удень приймав до себе лише найбільш довірених — боявся навіть своїх. Згодом почав його лякати стукіт шашеля у дереві. Не знав лицар сам, що з ним трапилося, ненавидів себе за свій страх, але нічого

не міг із собою вдіяти. Одного ранку крізь відчинене верхнє віконечко влетіла прудка ластівка, і лицар помер від переполоху… Ніхто не міг розгадати причини ганебної смерті відважного колись богатиря. Та ось спіймала сторожа відьму, що прокрадалася до замку. А відьму легко впізнати — крізь поліно, в якому випав сук. Взяли її на диби, колесували, пекли залізом, аби повіла, що поробила лицареві. І відьма призналася: коли він спав, вона вийняла з його грудей лицарське серце, а вставила замість нього заяче.

Івашко понуро дивився в землю, лють, змішана із соромом, наповзала тінями на його обличчя. Дехто із землян криво посміхнувся.

— Смієтеся з казки? — примружився Осташко. — Тільки не казка це. Більше ста років тому католицька відьма почала прокрадатися до наших сердець: страхом, улещуванням, дибами і привілеями. Католицький мор хоче вигубити спочатку наші душі, щоб потім легше взяти нас — випотрошених, мов порожні гарбузи. Стряхнімося від луди страху й ласої спокуси! Народ чекає… Ненавчений? Навчіть. Розсіяний? Зберіть докупи. Та невже в нащадків Данила Галицького насправді забилися заячі серця? Підіть погляньте: он там, за горбами, чорніють руїни древнього Пліснеська — там ваші предки на смерть стояли і всі загинули, а не здалися татарам. Чому боїтеся ви? Дивіться, що роблять гусити. Хіба Жижка або Прокіп народилися з булавою у руках? Чи, може, для того, щоб появився серед нас вождь і з пастухів зробив героїв, потрібен спочатку свій Ян Гус? — Осташко закашлявся, сягнув по кухоль з вином. Рука трусилася, він мовив тихо: — Простіть мені печаль мою. Кому ж повім?..

Тихо було в хоромах. Слова, що лилися з уст хворого Осташка, напливали на присутніх, мов розпечена лава; земляни, які хвилину тому насмішливо поглядали на мізерного Каліграфа, опустили тепер очі, бо сором добирався й до них; Івашко стояв посеред кімнати з опущеними руками, його дужа постать зігнулася під тягарем Каліграфових слів, костисте обличчя враз налилося багрянцем — Осташко мовчки чекав кари за зухвальство.

— Ні! — крикнув Івашко. — Ні! Ще не встигла відьма прокрастися у наш замок. А коли хтось почув, що бувала вона біля нього в ночі — не держу. Тільки пріч тоді із землі Олеської! Панове, розходьтеся по своїх дворах. І з кожного села робіть фортецю. З людей — фортецю. Жодного шляхтича не милуйте, жодного католика…

— Що ти задумав, спам'ятайся! — подався до нього Демко з Ожидова.

— Війну! Зрадить Свидригайло — кликнемо на допомогу сусідніх князів. А самі поки що станемо крицевим ланцюгом від Кам'янця–Подільського через Олесько — до Луцька. З Федором Острозьким, з Михайлом Юршею. Піднімайте народ за православну Русь!

Преслужич зупинив погляд на Костасеві Жмудському, чекав, що він, литвин, повість на його слова.

— Я з вами буду — що б не трапилося, — сказав Костас.

До хоромів увійшов каштелян.

— Панове, Давидовича в Олеську немає. Бачили його вчора пізно ввечері: виходив із загоном ратників за Браму.

— Прокляття! — ударив кулаком об стіл Івашко. — Як він смів… Посилай гінців у Теребовлю!

Удосвіта Орисю розбудив кінський тупіт на подвір'ї. Схопилася з постелі, припала лицем до шибки: обгороджений високим частоколом двір повнився вершниками. Озброєні ратники спішувалися, прив'язували осідланих коней до палів біля конюшні.

— Батько! — тихо скрикнула. — Приїхав провідати… Рідний, любий. Таточко… — шепотіла і в потемках швидко одягалася. — На коліна впаду — забери мене звідси… Не буду тут…

Боязко глянула на двері, що вели до кімнати свекрухи — певне, не спить стара, недремне в неї око за невісткою; повернула голову до других дверей — навпроти, за якими живе, окремо, рум'янощокий Адам. Він теж уже не спить — звечора рахує гроші, а вдосвіта підглядає з галереї, як виходять слуги до роботи.

Слава Богу — не приходить більше до неї. Першої ночі боялася, хоч знала, що не минути їй цього; зсудомила її огида, коли Адам прийшов і ліг поруч; напружена, ворожа й холодна ждала, проте він до неї навіть не торкнувся. Жде ласки, подумала, а дати її не могла. На другу ніч він грубо потягнув Орисю до себе, пригортав, м'яв, а вона не могла збагнути, чому далі залишається чистою. Наступного разу теж не розділив з нею ложа, він скаженів зі встиду, і аж тоді зрозуміла Орися, що буде при ньому дівчиною завжди. Легше стало від цієї здогадки, з погордою й зневагою, на які тільки здатна здорова жінка, відштовхнула від себе немічного валаха, і тоді прийшло до неї усвідомлення волі: навіть церква не в силі узаконити на все життя неосвячений близькістю шлюб.

Однак волі не було. Батько не приїжджав, а за нею слідкували всі. За ворота двору, що стояв на околиці Теребовлі, її не випускали й на крок: одвірний слуга стояв біля зачиненої брами й дивився незворушно мимо її обличчя, був глухий, мов бовван, на вимоги, погрози, просьби. Свекруха сказала: "Негоже молодиці самій вештатись дорогами, чого тобі тут бракує?", і зрозуміла Орися, що її замкнено до клітки, з якої самій не вибратись ніколи.

Таточко приїхав!

А ночами снився Арсен. Не той, котрого цілувала на цвинтарі — поривчатий, закоханий, і не той — зажурений, з опущеними плечима, якого востаннє бачила на подвір'ї, коли віддавав батькові дукат, а безтурботний скоморох на луцькому ярмарку, що співає пісню про Орисю, обпікає коханням і навіки зникає між людьми, мов голка в сіні. І були ці сни для Орисі єдиним життєвим пристанівком у брудному й мерзенному світі.

Батько приїхав. Ублагає… Буде слугою, покоївкою, білою челядиною — щоб тільки геть з цього задушливого двору, де пахне пліснявою, смердючим потом скопця, де пасуть її злі очі свекрухи, заздрісні — служниць, похітливі — дворових парубків; геть з цієї очастоколеної ями, де навіть сни полошаться від рипу стільця, на якому сидить потвора, що ночами рахує гроші.

Передсвітанковий сумерк розставав, у двір наїжджало й наїжджало вершників, а батька серед них не було. Орися сахнулася од вікна, побачивши біля галереї тлустого чоловіка в шубі, що зсунувся з сідла й покотився до вхідних дверей.

Адам, уже одягнений, стояв у галереї біля віконця, звідки видно було весь двір: кожного досвітку підглядав, хто із слуг заспав, щоб потім покарати — голодом або канчуками.

Стетерів, побачивши озброєних людей, які без його дозволу в'їздили на подвір'я; боязко відчинив двері і прозорими очима дивився на спітнілого батька.

Давидович, сопучи, увійшов до кімнати, заштовхуючи поперед себе зляканого Адама, спитав, показуючи на двері:

— Та — спить?

— Яка напасть пригнала вас, тату?

— Питаю — спить?

— Та певне… Ніч іще…

— А ти далі — окремо?

— Навіщо питаєте, коли знаєте, — потупив очі Адам.

— Ратника тобі пришлю на допомогу. Он які здорові бугаї.

— Я ж вам казав — не треба мені жони…

— А ланів хотілося? — Давидович прошпилив сина гострими очицями. — Еге ж, хотілося. А то як інакше мав я їх видерти в Івашка? Ну, нічого, господарюй, це ти вмієш, а там — Бог добрий, ще пошле тобі чоловічої моці. Я тобі стовчу в моздирі заячого скоку, орлиного льоту, ведмежого реву, все те змішаю з ранішньою мрякою… — бурчав глузливо сам до себе, не дивлячись на недолугого сина, роздягався. — Бо ж треба спадкоємця, — пожбурив шапку на ложе. — А не поможе, то доведеться випустити лань за ворота, але на довгій прив'язі… Ну, чого очі вибалушив? — розстібав Давидович шубу, хухав у пальці, що відтавали з холоду. — Чийсь бичок поскаче, а телятко буде наше… Та–ак… Бо кому це все, коли помремо, — голоті? А ще які багатства потечуть! — потер долонями. — Отож слухай, Адаме: житимемо всі разом тут, на Подільській землі. Є добра новина: Свидригайло випустив з ув'язнення короля аж тоді, коли той послав гінця до кам'янецького старости Бучацького з наказом віддати фортецю Федорові Острозькому. Та перехитрив князя Олесницький: всунув потаємно гінцеві свічку, а в ній цидулу — схопити Федька. Бог допоміг. Ми вже під берлом короля. А він привілеї, привілеї оголосив! Хай начувається тепер коромольник Івашко Рогатинський!

Адам не зводив з батька погляду, тупо сприймаючи те, що він говорить; Давидович скинув шубу, повернувся до стіни, щоб повісити її на кілок, й охнув, побачивши в проймі відчинених дверей білу постать.

— Зрадники! — Орися кинулася із стиснутими кулаками на старого. — Зрадники!!

Давидович ударив її кулаком по голові, і вона впала на долівку.

— Почула, погань... Ні, не можна тепер випускати лань з двору навіть на прив'язі. Гукни маму, хай покропить її водою...

...Того ж дня перед вечором на річці Гнізні біля Теребовлі ратники Давидовича вбили трьох гінців Івашка Рогатинського.

Розділ дев'ятий

НЕ ВБИВАЙ НЕВИННОГО!

Ні зловісне рокотання натовпу, що висипався на майдан до Дмитрівської церкви, ні апокаліптичні викрики Мартина Скрибки біля дзвіниці, ані мовчазні жерла гармат і гаківниць на валах — тої гемонської страшної зброї, звуку якої ніхто в місті ще не чув, не могли порушити благодушного спокою раннєлітнього недільного дня над Олеським.

Теплінь, і тиша, і безшелесні тополі, і омолоджені м'якими блідо–зеленими китицями старі смереки, райкання жаб над розімлілою, майже висохлою Ліберцією, лящання солов'їв у темних садах надолужували порушену рівновагу між тривогою і спокоєм у світі.

І думалось потім Осташкові: не було б сьогодні такої дивовижної гармонійності у природі — хтозна, чи не переважила б шалька гніву й печалі і замість розсудливої стриманості взяла б гору нерозумна

рішучість, і початок правого чину навіки знеславився б кривавим злочином.

Вигук кушніра Галайди дав людям почути цю тишу, і скресла добрість у їх серцях, вигук спинив підняту руку над головами невинних — так у критичну мить добрий фірман зупиняє міцним ривком віжок розшалілих коней, які під натиском важкого воза скачуть наосліп у стрімголову пропасть.

Галайда продерся крізь натовп до бабинця і з високого помосту гукнув до знавіснілих міщан, що з сокирами обступили переляканих до смерті чоловіків, жінок, дітей:

— Спиніться! Кров отрочат впаде на наші голови!

І в ту мить люди почули благословенну тишу, а серед неї, десь над головами, — свердляче жебоніння жайворонка, що повис грудочкою у зеніті і щебетом благословляв красу світу й сп'янілі від люті голови людей, які намірились ту красу скривавити. І опустились руки…

Затиснутий, зім'ятий натовпом Осташко глянув уверх і перехрестився: мент безумного шалу минув.

…Раннім ранком невідомо й хто приніс до Олеська жахливу вість:

— Луцьк спалили ляхи! До ноги вирізали!

Вістка повиганяла мешканців міста з домів. Поки її почули на замковій горі і в Івашковому дворі, міщани, озброївшись, хто чим мав, збігалися до Ринкової площі — наполохані й нерішучі. А Мартин Скрибка, роздерши на собі сорочку, загорланив:

— Опустіє земля, розсиплються камені й городи, джерела висохнуть, і вітри не повіють, і биті дороги опустіють, і перестануть жорна молоти, і

море умертвиться, і многолистя дерев упаде, і яловими стануть плодовиті, і Бог прийде з престолу свого Страшний суд творити...

Страшні слова Іоанна Богослова з останньої книги Нового завіту, що, не раз викрикувані біснуватими жебраками на відпустах, престольних празниках, не лякали раніше навіть дітей, тепер набирали окресленого змісту — великий руський город знищений, убитий, і не Бог, а Люцифер з однораменним хрестом іде з заходу спустошувати православну землю, ллється черлена кров невинних, божеволіють жінки й діти, і станеться страшний пекельний суд тут — на Олеській землі; Мартин не переставав глаголити, нагнітаючи страх і гнів, голосили жінки, і хтось вигукнув:

— Ріж ляхів!

Сколихнувся натовп, умить розбився на гурти й розбігся по місту; не минуло й півгодини, як на майдан до Дмитрівської церкви зігнали з усього Олеська більше двадцяти польських родин на розправу.

Боярин Івашко наказав умить спорядити загін ратників для наведення в місті ладу, Каліграфа послав наперед, щоб він його іменем зупинив розправу; Осташка зім'яв натовп; жінки–полячки умлівали, падали на коліна, чоловіки із зв'язаними руками в безумному страху дивилися на своїх сусідів, які враз стали суддями їхнього життя.

Галайда вигукнув пересторогу з паперті Дмитрівської церкви і побачив, як сколихнулася юрба, рогатини, сокири, ножі опустилися долу, на ошалілих від люті обличчях людей тінями лягли зніяковіння і сором; приречені отямлювалися і, зів'ялі від раптової навали страху, з докором тепер дивилися на одномістян, які вчора були добрими сусідами, а нині замахнулися на їх життя; до них ще не дійшла думка, що невинні й судді, що хтось лихий і безпощадний, сам будучи звіром, розбудив звіра в душах цих людей, і карати винуватця сукупно треба, — приречені ще не усвідомили цього, а Галайда волав:

— Не вбивай! Чи винен він у тому, що єсть поляком? Хіба у Луцьку від меча королівських убивць загинули тільки русини? Чи пощадять вони й ось цих, коли вдеруться до Олеська? Шляхта милує лише шляхту. Того, кого б пощадили, тут уже немає! Де русин Давидович — суддя олеський? Його треба було спіймати і розіп'ясти он на тому хресті, ми ж йому дозволили вислизнути з города, а завтра зустрінемося з його посіпаками на олеських валах!

Розтавала юрба, полякам розв'язали руки, і було тихо на майдані, тільки жебонів жайворонок у зеніті і хихотів на могилі божевільний Мартин; цей сміх просяк у благодушну тишу, і ставала вона непевною, тривожною, зловісною; прогнати б Мартина пріч, хай не каламутить своїми вигуками й моторошним хихотом тієї решти спокою — дарма: тиша закінчилась в Олеську.

Задудніла земля від копит: униз по Вірменській вулиці чвалував загін вершників, попереду їхав лицар у кольчузі й гостроверхому шоломі — містяни впізнали боярина Івашка Рогатинського.

— Городяни! — вигукнув він, спиняючи коня перед стіною натовпу. — Нерозумне діло затіяли ви, шукаючи нині ворога поміж собою, — нема вже його тут. Он — порожня шкаралуща гадючника, — показав мечем на двір Давидовича, що з другого берега Галайдового моря дивився на Дмитрівську церкву білими вікнами з виструганого рогу. — Це він, сват мій, перший пролив кров олесьчан на Гнізні. Перші мої ратники впали не від рук польських ремісників, а від меча судді!

Він умовк, спазма пройшла його горлом, і зрозуміли люди, що запізніле каяття за дочку, яку віддав поганому Давидовичу, аби тільки умоцнити Олесько, пойняло тепер батьківське серце, і прихилились людські душі до олеського старости, бо і в нього, як і у всіх, своє горе. Підступили до нього ближче й мовчки чекали наказу.

Івашко переміг біль, який раптово й пекуче нахлинув до серця, він аж тепер утямив, що не бачити йому більше рідної дочки, але розумів: не батьком єсть, а державцем землі і людей, здавив у серці печію і заговорив:

— Я всім, кому Олесько був або став нині чужиною, дозволяю до вечірнього дзвону безкарно вийти з города. Хто ж залишиться — ремісник він чи купець, землянин чи тяглий мужик — на вали! Я не забуду вашої раті і вашої крові... Не пустимо ворога в Олесько!

— Не пустимо! — заревів майдан.

Римар Войцех Марцінковський, якому тільки що розв'язали руки, вибрався до Галайди на паперть і сказав спокійно:

— Родаки! Не чужинна нам земля Олеська, бо на ній ми народилися і виросли. Не затаюйте в серці зла на русинів. Не тут наші вороги...

— Не тут? Не тут?! — вигукнув Мартин Скрибка. — А де, де?

Він продерся крізь юрбу, перебіг вулицю і помчав стрімголов до обійстя судді. За ним повернули голови люди: може, колишній посіпака опам'ятався, упізнав місце, де колись давали йому жерти і вчили бити підневільних, а тепер шукає там сховку від роз'ярілого на Давидовича народу.

— Держи паскуду! — крикнув хтось, та Мартин уже встиг перескочити частокіл, виважив віконну раму і вліз до будинку.

Люди подались у бік двору, зупинилися біля частоколу і втім усі побачили, як з горища бухнув клубком дим. Закурився дах з усіх боків, полум'я лизнуло ґонт, дім спалахнув.

Божевільний Мартин продер біля димаря покрівлю, вибрався на верх і верескнув:

— Він мене вбив! Він мене вбив!

А затим провалився у полум'я.

Ніхто не рятував ні будинку, ані Мартина…

До обіду спорожнів майдан біля Дмитрівської церкви. Літня тиша стала напруженою, тяжкою — ніхто ж бо, навіть боярин Івашко, не відав, що трапилось там, над Стиром. Ждав Олесько гінців від Юрші або ж від Свидригайла. А знали всі одне: розпочалася війна.

Потім Осташко Каліграф запише у свій літопис такі слова:

"По Рождестві 1431 року били чолом Свидригайлові, сулячи допомогу, посадник Новгорода боярин Юрій Онцифорович бересту прислав йому, а такожде посадник Пскова Аким посла прислав. Побоявшись сукупного з українним поспільством православного рушення, а мужицького звиценжства, Свидригайло гінця до Русcдорфа одправив, аби магістр польські городи брав, інак сам супроти нього піде з Ягайлом. То вислав Русcдорф двадцять тисяч війська на Куяви, Добринську землю і на Познань. І спалили тевтонці двадцять і чотири городи польські, а сіл більше тисячі, і платив великий магістр крижакам–паліям за город три гривні, а за село гривню. Ягайло же свого секретаря до Свидригайла послав, аби той повинувався йому, а великий князь, в ярость попавши, ударив посла в лице і прогнав.

В перший же місяць літа король з великим військом ставши в Городлі над Бугом, виказав війну Свидригайлові і рушив на Володимир, спалив його і став обозом подле села Забороло за милю від Луцька. На другому же боці Стиру стояло шість тисяч литвинів, русинів і татар.

Свидригайло міст розкидав, а бою не давав і послав до Михайла Юрші, который у Луцькому замку укріпився, гінця з листом:

"Слух маю, же ти псю крев — мужиків узяв до оборони і що Федір Острозький, которого визволив з Кам'янецького замку боярин Баба, з мужицьким ополченням пішов до Подолії, а такожде слух маю з Теребовлі, що Івашко Рогатинський сказав мужикам зброю брати. Я же, прирожоний князь, з панами панством воюю, а не хлопством, і війська у вас боярського просив, а не ватаг і опришків. Що повість мені на таку збродню моя пані–рада і вся католицька Європа?"

І стояв Свидригайло три дні, а коли польське військо з трудністю великою й утратою свого люду през Стир перейшло, великий князь полишив чотири тисячі війська Юрші, а з двома тисячами утік у Степань над Горинню і оттоль вів трактати з князем Земовітом, который Луцьк спалив, а замок обложив.

Король же другу колону виправив на Поділля, а третю, у шість тисяч війська, під проводом князів Казимира Мазовецького і Менжика з Діброви — через Белз на Олесько".

Із заходу дули вітри, гнали по небу розірвані хмари, і хоч вони були звичайними передвісниками згубних жнивних сльот, олеські поселенці думали, що це дими, бо й пахли вони гаривом, а вечірні сполохи наближалися без гуркоту, що ніч, то виразніше миготіли на небосхилі, тремтіли, спалахували, гасли в чорноті і знову виростали все вище й вище червінню.

До Гвашка Преслужича прискакав нарешті гонець від Михайла Юрші з Луцька.

— Готуйтеся до битви!

"Готуйтеся, бо почервоніла Солокія, Белз згорів і сплив кров'ю, і Рата, і Буг червоні; Казимир Мазовецький і Менжик з Діброви не щадять ні старого, ні малого, велика повінь рине, а встояти мусите — Луцьк стоїть! Свидригайло трактує з королівськими послами у Степані, на два роки хоче укласти мир з Ягайлом, та Луцький замок не візьмуть, хай же не візьмуть і Олеська, то пошлемо, Гвашку, послів у Новгород, і не Литво–Русь, а Галицько–Волинську стару державу піднімемо з руїн і упремося українними землями в могутню православну стіну і так стоятимемо, Іване Преслужичу, грізним обличчям до католицького світу і сильні станемо, лиш не здаваймося нині!"

Івашко Рогатинський спокійно вислухав гінця; твердий та незворушний був державець Олеської землі у всі ці тривожні дні очікування, сам обходив вали, оглядав кожну башту, кожен камінь у заборолах; олесьчани звозили смолу, каміння для метавок, мололи порох, виливали ядра для гармат, зброярі на Пушкарні кували бойові ціпи, бичі й булави, плели кольчуги, ладнали пластинчасті обладунки для ратників і наголовники для коней; оборону міських валів Івашко довірив кушніреві Галайді.

Один тільки раз спохмурнів боярин — коли кастелян боязко доповів йому: стало відомо від рогатинських перебіжчиків, що львівський староста Пйотр Одровонж віддав якомусь Миколі Параві з Любліна дідизну Преслужича на Рогатинщині з селами Потоком, Рудою, Чашниками і Насташиним. Майнула в голові боярина скрушна й тривожна думка, що небавом у нього залишиться стільки землі, скільки є її під його ногами по цей бік валів; Івашко ставав з кожним днем рішучішим і лютішим, бо що таке — боярин без землі, і сказав роздати зброю ремісникам та кметям, які бажали воювати за ту землю, яка ніколи їм не належала.

…Першим із позаміських землян утік із своєю хоругвою за городські вали Демко з Ожидова.

— Несила, боярине! Нас жменька, а там — тьма!

— Боягузе! — Івашко замахнувся на втікача шестопером. — Народ на кого покинув?

З Ожидова долинав лемент; дорогою, стежками, полем потяглися ключі жінок і дітей — з торбами і голіруч, залюднювався город, впускав боярин біженців і думав, що з кожним новим утікачем зменшується на якусь частку харчових запасів в Олеську, то чи ж подобає впускати всіх безборонних з великої волості? Ротів до їди багато, а рук до зброї не прибуває, і коли нині місто може прожити в облозі півроку, а замок — цілий рік, то завтра буде з'їдено все за один день.

Івашко покликав до себе Демка з Ожидова і вже спокійніше, але рішуче наказав:

— Скачи із своєю хоругвою в Підлисся до Костаса Жмудського, лев'яче серце в нього, це тобі відьма вчора заяче вставила, і передай йому моє повеління, що назначаю його провідцем землянського ополчення. Нехай збирає хоругви з Пониковець, Суходолу, Підгірок, прилучає до свого війська опришківські ватаги і заходить із Вороняків у тил полякам. І до мене щодня най гінця присилає… Он глянь на обрій, переляканий Демку, скоро сльоти почнуться, може, це й добре, що ти так хоробро втік з Ожидова, нехай розбивають Менжик з Казимиром табір над висохлою Ліберцією. Тепер же пріч з очей!

А їх ішло і йшло… Розповзалося сталеве грізне військо, якого ніхто досі ще не зупинив у кривавому поході, та й нікому було зупиняти, бо Свидригайло втік, а Юрша замкнувся у своєму замку — шляхта воювала поки що з жінками та дітьми, — розповзалося грізне військо по полях і перелісках від західних відрогів Вороняків через Ожидів, Юшковичі, Кути — аж до Білої гори на сході.

Чорна рівнина над Ліберцією, що за дощів прорила собі разом з притоками повсюдно вузькі рівчаки, схожі на шашельні ритвини в старому дереві, до вечора зарябіла білими наметами та полотняними

будами, над якими замайоріли різнобарвні прапори з гербами. Яскраво одягнене лицарство на закосичених китицями конях свавільно вешталося на полі, поростому рідким вільшаником; нахабніші підступали аж до валів і, задираючи голови, насмішкувато поглядали на замок, що вистрелив гранчастою баштою до неба і виглядав, зрештою, тепер — серед моря чужого війська — іграшкою, яка розвалиться, як тільки гряне битва.

Казимир Мазовецький і Менжик з Діброви не квапилися. Город вони візьмуть за день, замок — за два, треба лише добре приготуватися. Князі розташувалися у зеленому наметі на пагорбі біля Кутів, на шпилі намету залопотів прапор з гачкодзьобим орлом у короні, а вояки майстрували облогові тури, які безкарно маневруватимуть по рівнині, зупиняючись у найзручніших місцях. Ті шопи на колесах покривали волячими шкурами, яких не проб'є ядро, на помостах закріплювали гармати; інші підкочували до валів тарани.

А Олесько — немов вимерло. За два дні облоги ні город, ані замок не подали жодних ознак життя.

Казимир наказав підпалити спорожнілі Ожидів, Юшковичі й Кути; цілий день стелились над полем чорні дими, але й тепер Олесько мертво мовчало, і не міг знати мазовецький князь, що, дивлячись на ту пожежу, плакав за валом поляк Войцех Марцінковський, старий римар, який усе життя працював, щоб збудувати в Кутах добрий дім для своїх дітей і внуків. Він дивився із–за заборола, як горів білий з нового тесу будинок на околиці села, і прокляв короля, його рід і плід.

Казимир вислав до воріт на Пушкарні вивідачів, щоб дізналися, чому так тихо в городі, а ті вернулися здивовані; підійшли–бо до самої залізної брами, і ніхто їх не спинив, гукали — не відізвався теж ніхто.

Польські лицарі палили вогнища, варили м'ясо в казанах, а в каплиці Олеського замку правив щодня службу отець Серапіон з Пліснеського монастиря і нічого більше в Бога не просив — тільки дощів.

Дощі таки впали на четвертий день облоги, опівночі, напередодні штурму. Насичене димами повітря ніби не витримало тягаря, спузи, сипнуло мжичкою, а далі прорвалося скісними струменями, яким не було кінця, — почалася затяжна жнивна сльота, яку в добрі роки ревно проклинали олесьчани.

Івашко став на коліна перед образом нерукотворного Спаса і гаряче молився.

До ранку напучнявіла підступна Ліберція чорними торф'яними водами, прогнулося тверде, мов криця, поле, і застрягли по осі колеса облогових башт. Королівські вояки запряглися разом із кіньми й тягли їх ближче до мурів, де біліла опока, схожа на вапняк, і тут тури застрягали намертво у в'язкому, немов смола, білому місиві.

У таборі засурмили труби — сигнал до наступу. Вершники миттю осідлали коней, а дощ лив і лив, коні застрягали по животи, осідали на крупи, вершники спішувалися, метушилися; Менжик і Казимир наказали відступати за спалені Кути; військо згортало намети і брело безмежними болотами, зупиняючись купами біля кущів та дерев, а тоді на башті Олеського замку залопотів руський стяг — золотий лев на білому полотнищі.

Уночі, як тільки почався дощ, помчав Івашків гонець до Підлисся; тепер же Костас Жмудський із своїм кінним військом ударив з–за Ожидова, польські лицарі ув'язалися у бій, та були вмить відкинуті назад у болото, а тоді гримнули з валів гаківниці, просвистіли хмари стріл; лицарі падали, брели; крик, веремія знялись над полем, що вже стало одним чорним озером — з острівками кущів, біля яких купчилися недобиті вояки.

Івашко кінноти не виводив — Костас Жмудський справлявся у тилу сам. Боярин приглядався з валу до побоїща і коли побачив, що багато вояків усе–таки вибирається з боліт до міських валів і лаштується до штурму, махнув мечем. З брами на Пушкарні вихопилися озброєні бойовими сокирами, бичами, ціпами піші безпанцерні городяни, вони, легкі, поскакали по купинах, звалених деревах і поодинці трощили закованих у лати рицарів. Попереду звихався з чеканом кушнір Галайда, розмашисто орудував ним і кричав хрипло:

— А не вбивай… А не вбивай невинного!

І почервоніло болотне поле.

Осташко стояв на валу обіч боярина, дивився на першу переможну битву, а знав: це тільки початок. Він чув крики свого друга Галайди і радів, що руки олесьчан не обагрилися невинною кров'ю, що благородством почалася їх війна — то чи ж допустить доля, щоб програли у битві чесні з нікчемними, господарі своєї землі з наїзниками і вбивцями?

Поляки вибралися з боліт і виходили на передмістя за Брамою. Тут вдарили на них Івашкові кінні вої, і впав у цій останній сутичці, тяжко поранений, гончар Микита.

Незабаром на князівських наметах опустилися стяги з орлами, а на їх місце піднялися білі…

Розділ десятий

ГОЛИЙ КОРОЛЬ

В опочивальні патриціанської лазні пахло вином і помаранчами, зрідка крізь двері коридору заносило гнилим смородом пари, поту й

розпеченого каменю — це тоді, коли заходив якийсь пан у квітчастому халаті, а якщо надто розіпрілий — то й зовсім голий.

З підвищення у куті, на якому щовечора стояли головний музикант патриціанської лазні гусляр Арсен, дудар Спитко з Клепарова і молдавський лаутар Боцул із скрипкою, зручно було споглядати напівголих і голих вельмож, що, розімлілі, звалювалися у дерев'яні крісла, стікали потом, віддихувалися, висихали, а потім замовляли музику, пили вино й розповідали, перебиваючи один одного, фацеції, а іноді точилися тут впівголоса розмови державної ваги — тоді музикантам веліли грати голосніше.

До лазні у відповідні дні приходили змивати з себе бруд магістратські райці, лавники, поборці, суддя, інстигатор[42], писарі, речники, ландвійти передмість; окремо парилася виконавча служба — нічний бургомістр, дверник ратуші, ключник міських хвірток, вежові трубачі, васерляйтери[43], екзактори, ціпаки; по суботах — це був найвідповідальніший для музикантів день — довго сиділи в опочивальні бургграф, Арсенів меценат, і два брати — верховні повелителі світського й духовного життя на Львівській землі — руський староста Пйотр і львівський архієпископ Ян Одровонж.

— Ха–ха–ха!

— Під час покутної процесії, — говорить хтось (Спитко уже всіх розпізнає, хоч вони й однакові без одежі: "Це дверник ратуші"), — узяв мужик жінку на плечі замість хреста, а його питають, де хрест. "Та на мені, весь вік його ношу". А жінка каже: "Це правда, тільки несе його не Ісус, а анцихрист".

— Ги–ги–ги!

— Запросили трефніса до панських покоїв, — вступає у чергу на фацеції ключник Босяцької хвіртки, — а там усе в коштовностях та

золоті. Трефніс закашлявся, а сплюнути ніде, то й харкнув панові в бороду. "Вибачайте, ваш–мость, — розвів руками блазень, — я нічого тут не побачив бридкішого від вашої бороди".

Не сміється ніхто: інша справа — мужики, а з великих панів більшим панам належить сміятися, виконавчій службі не пасує. Знічений ключник водить очима по обличчях — ну, хоча б один вискалив зуби!

— Хі–хі… — не втримався дудар Спитко.

— Маєш гроша! — втішився ключник.

Е, та тут не тільки музикою, а й підсміюванням можна заробити. Отак просто: засмієшся і маєш гріш…

То було ще на початку Арсенової служби в лазні. Не сподобався смішок дударя головному музикантові, і гріш його впік, ніби не в Спиткову, а в Арсенову долоню впав, але не сказав нічого, а похмурий лаутар Боцул ніби й не помітив; Спиткові ж заробіток сподобався, і він вирішив подвоїти свої доходи.

— Крикнув трефніс до пана, який ішов кладкою над болотом: "Гей, вважай, бо зроблю тобі те, що вчора одному вже зробив!" — Спитко впізнає васерляйтера. — Пан зліз із кладки в болото та й питає: "А що ти зробив тому вчора?" — "А те саме, що зробили осьдечки ви, вельможний пане".

Знову жарт про великих панів — сміху немає, а Спитко:

— Хі–хі–хі!

— Маєш два гроші! — шпурнув монету васерляйтер.

— А я бачив такий дзвін у Кракові, що як у нього на Різдво задзвонять, то на Великдень у Варшаві чути, — хтось віцує, а розохочений Спитко булькає у дуду, сміється на весь голос.

— Лови півгроша!

Спитко йшов додому багатий. Сказав на Ринку побратимам:

— Ходім на пиво, я плачу.

— Не п'ю на блазенські гроші, — відказав лаутар Боцул.

— А будеш далі реготати, — процідив Арсен, — іншого дударя знайду.

— Дурні, тож регочіть і ви — це ж гроші!

— Марш, псяюхо! — гаркнув Арсен.

…Патриції, звісно, до дешевих фацецій не вдаються, розповідають дотепні придибенції, видаючи їх за свої. А Спитко спробував заробити і в патриціїв.

— Я нині розбирав справу трьох злодіїв, але яких, якби ви знали, мосціпани! — затер руки інстигатор, віддихавшись після пари. — Прийшли вони до магістрату просити, щоб дозволили їм учити купців, як пильнувати свій товар, їм дозволили, а вони стали перед торговими рядами з киями і давай молотити ними болото, вигукуючи: "Quisque suas res attendat!"[44] Позбігалися до болота купці, а інші драбуги з їхньої шайки за той час позамітали ляди та й тільки їх бачили. Привели до мене цих трьох, а вони кажуть: "Хіба ми винні? Ми ж попереджували торгових людей, щоб пильнували свого майна".

— І ви їх, розуміється, виправдали, — втрутився у розмову міський суддя. — Треба б на ваше місце поставити мою пані — ото був би прокуратор! Кажу їй якось: "Будемо нині судити хлопця за те, що з чужою жінкою спав. Жаль мені його — спробую врятувати бідолаху". — "Врятувати? — поглянула на мене зневажливо Магда. — На горло треба скарати нікчему, який біля чужої жінки заснув!"

— Ха–ха–ха! — зареготав Спитко.

На сміх дударя ніхто не зреагував, а по хвилині ландвійт Зоммерштайн кинув зневажливо в його бік:

— Як уже захотів бути блазнем при панах, то навчися не тільки сміятися, а й сказати щось розумне.

— На, маєш! — прошепотів Арсен. — Ти й до трефніса ще не доріс.

А взагалі працювати музикантом у лазні було навіть цікаво.

Симеон Владика, який мав можливість бачити патриціїв лише в адамашкових туніках та оксамитових жупанах, коли ті були в силу своїх посадних можливостей менторами, меценатами або ж цінителями його витворів, говорив, сміючись, Арсенові, що він з охотою, якби лише вмів, пішов би грати до лазні, аби побачити цих самих вельмож без регалій і пихи, коли–то вони з необхідності стають бодай на хвилину звичайними людьми.

Це було таки цікаво — стояти одягненим у гранатову туніку із срібними позументами й дивитися на туші вельможних панів, які там, унизу, сидять з обвислими животами, з баб'ячими складками на грудях, з мокрим волоссям, з–під якого стирчать червоні вуха, і знаходити для себе злобну втіху, споглядаючи ситу череду тварюк, що жадібно жере помаранчі, хлебче вино й ліниво м'ямлить фацеції, аби разом із сміхом видихнути пару, якої забагато вдихнули на найвищих східках у лазні. Це

ж таки радість — відчувати фізичну й духовну вищість над тими, кому підвладний, ненавидіти їх, а потім дома разом із Симеоном Владикою впівголоса кепкувати з них і потішати себе, мовляв, якими б могутніми не були патриції, а до малярів, музикантів дорівнятися не можуть, бо надто великі їх животи — мов у наїдених кліщів, а голови малі й порожні, як у блощиць.

Ці насмішки давали Арсенові оту малу життєву втіху, якої шукав для себе, щоб відокремитися від чужого йому поспільства; цинізм був добрим лікарством на зневіру — кращим, ніж хвилеве забуття у ложі повії або щоденне усвідомлення своєї присутності на землі. Іронічна зверхність розбуджувала ще й злобу і створювала ілюзію непокори, протесту. Арсен злорадів, коли побачив свинячі вуха архієпископа, і огида до жорстокого святенника була рівна огиді Яцька Русина, і був Арсен однодумцем Яцька, різнило їх тільки те, що той за свою огиду платив сухотами в недужному храмі на Краківському передмісті. Арсен же, ненавидячи архієпископа, розпогіднював йому чоло, мав добрий заробіток, а ще міг підробляти, як Спитко, підхихикуванням на жарти вельмож.

Але ж не всім, не всім помирати на сухоти в Миколаївському шпиталі. Я ж не продаю душі вінценосній худобі, душа при мені, вона чиста і чистий я!..

Так, так, це підвищення в опочивальні патриціанської лазні, цей трикутний півострівець у кутку відокремив Арсена від того світу, де полювали на нього одержимі люди, пойняті нерозумними поривами; від мирської метушні, серед якої, з одного боку, чатували на людину золоті тенета духовного рабства, а з другого — чорне провалля розкритої лазаревої торби.

Арсен міг тепер з погордою дивитися на тих, хто внизу, будь то патрицій чи жебрак, бо розкіш і блиск високого світу ніколи не зваблювали його, а жебрацька миска вже не лякала — він тепер мав якраз стільки, щоб бути незалежним, міг упоюватися власною музикою і

піснею, і байдуже йому було, хто її слухає, хто переймає — ситі чи голодні, одягнені чи голі, нападники чи обложені; музика сама собою мала вищий сенс, а він був творцем, то хто ж краще за Арсена міг заховатися в її найглибші тайники, утекти від світу разом із своїм безнадійним і споганеним людьми коханням.

…Суботнього літнього вечора, коли надворі було мало що прохолодніше, ніж у лазні, шепнув боязко Спитко:

— Ідуть…

Сам бургграф — ну й що? Руський староста і архієпископ власними персонами — ну й що з того, запобігливий Спитку? Чи не так, скрипалю Боцуле?.. Ах, ти поклявся промовчати весь свій вік, бо збагнув, що словом нічого змінити не можеш, а запропастити своє тіло або ж душу так легко; можливо, ти маєш рацію, я теж мовчу, тільки на відміну від тебе шукаю сенсу свого існування; ти ж, як і Хойнацький, зрозумів, що знайти його неможливо, ви більше не шукаєте і ждете, поки доля сама вас знайде. Хто з нас має рацію?

Вони увійшли до опочивальні в довгих до п'ят барвистих перських халатах, були надто, як для відпочинку, серйозні, чимось стурбовані; сіли за столик, нахиливши голови.

— W Olesku klęska[45], — почув Арсен слова Пйотра Одровонжа, і хоч йому було байдуже до того, що діється у чужому для нього Олеську, здригнулися пальці, збилися з ритму, вельможі зачули фальш у мелодії, хтось із них повернув до музикантів голову; Арсен вдарив сильніше по струнах, пильно дослухаючись до розмови. Здолали Преслужича? То й що… Проти панів пішов, бо сам захотів паном бути… Таж не за Яцька, не за мене, не за Гаврила!.. За Русь… Авжеж — за панську Русь. Проти поляків? Так… Але ж і Хойнацький поляк. Чи винен він у тому, наприклад, що Кашмір III зруйнував у Львові Успенську церкву й на тому місці наказав будувати кафедральний костьол, щоб міг у ньому

молитися своєму католицькому Богові? То що скажеш, Преслужичу, — валити тепер цю величну споруду, над якою працювали тисячі чорних рук, і ставити знову церкву, аби вдовольнився православний Бог? До біса ті боги… Програв, Івашку? А Орися?.. Вона давно з твоєї ласки програла. І я — теж… Що, що?

— Бездари, хто їх послав туди! — заворушив вухами Ян Одровонж. — Гугнявий Менжик і слинявий князь з Мазовеччини… А скільки гонору! Król Jagełło bił krzyżaki i pan Krupa chciał być taki…[46] Та я їх… Та я їх би…

— До Феміди на Ринку хоч на півдня прив'язав, — допоміг архієпископові бургграф.

Збадьорішала музика, Арсен сам не знав, чому швидше забігали пальці. Переміг Преслужич (а хіба Преслужич?) — русини перемогли, а у вас затрусилося сало зі страху, кабани годовані, на хлібі русинському випасені, вухаті свині, тварюки…

Вельможі розмовляли уже на повний голос.

— А ми тут, під боком, нічого не знали. Найясніший сам керував битвами з Городла, та замість гінця, що мав сповістити про перемогу, уздрів на власні очі Казика Мазовецького, якого випустив олеський лотр. А нині круль до нас — по допомогу. В песячий голос…

— Ясне чоло поникло, посмутнів орлиний зір, могутні плечі опустилися…

Пйотр Одровонж випльовував слово за словом.

— Тс–с–с… — бургграф приклав пальця до вусів, кивнувши головою на слуг, що заставляли стіл, вистелювали рушниками крісло. — Зараз заведуть. Йому лікарі прикладають п'явки…

— О, ці тварючки — найближчі приятелі короля, їм би шляхетські герби! — вигукнув архієпископ. — Хоча б скоріше приїхав Олесницький… Князь Семен Гольшанський уже робив нам візит. Він згоден на елекцію Жигмонта Кейстутовича. Не буде Свидригайла — Луцьк складе зброю. А тоді з Олеським… — він притиснув ніготь великого пальця до стола.

— Що, знову в болото? — невдоволено глянув на брата руський староста. — Скільки шляхетського цвіту марно пропало! Інакше треба, інакше… Я відібрав у Преслужича Рогатин, а тепер обкроїмо всі його землі довкола Олеська і скажемо: виходь — віддамо.

— Це мудро! — вихопився бургграф і знітився під поглядом архієпископа.

До Арсена долітали уривки фраз, музика то стишувалася, то вибухала веселими спалахами: переміг Преслужич, перемогли русини, там Орися, дайте коня, дайте коня! Ураз схопився бургграф, змахом руки зупинив музику.

На порозі став пахолок, прошепотів:

— Їх ясновельможність…

Двоє слуг вели під руки згорбленого дідка в розстебнутому халаті, жовта шкіра обтягнула ребра, з лисуватої голови звисали пасма мокрого рідкого волосся; дідок дибав, кволо переставляючи ноги, і стогнав; староста, архієпископ і бургграф стояли у глибокому поклоні, старець махнув їм рукою, щоб сідали, сам допався до крісла і весь сховався у ньому, потім нагнувся уперед і, блудячи маленькими очицями по обличчях львівських вельмож, проказав, запинаючись:

— Панове… Панове… Я послав Казимира й Менжика, ага… Ви вже знаєте… і тих, які залишилися, на Поділля. Там теж… Там хоч францішканця посій, то вродиться схизмат… А до вас прийде князь Ян з

Сенна. Під вашу руку… Боже, Боже, як я втомився. Яке тяжке життя… А взагалі, скажіть мені, панове, що то є — людське життя? Повіжте…

Мовчали вельможі, не знаючи, що відповісти, никли в поклоні, а дідок, забувши про державні справи, лепетав одне й те ж:

— Скажіть, на милість Божу, що таке життя?

Бургграф аж голову витягнув, напружуючи мозок, йому так хотілося дати влучну відповідь королеві і заслужити в нього ласку, та в голові лише порожньо гуло.

Арсен приглядався з підвищення до старця, і йому було смішно, що ця руїна уособлює державну владу, і ставало страшно при думці, що стільки крові дужих мужів ллється за примхи й бажання цієї немочі; король перехопив погляд музиканта й кивнув рукою:

— Ну, скажіть, хоч ви скажіть, пахолки…

Скрипаль Боцул тримав ув опущеній руці скрипку й понуро мовчав, не наважувався хихикати навчений уже Спитко, а король не спускав погляду з Арсена:

— No, powiedź, powiedź mi, młodzieńcze, co to jest życie…[47]

— Вельможний королю, — промовив Арсен, гасячи усмішку в кутиках уст, — життя — як лазня: хто вище сидить, з того більше поту тече.

— До дябла… — пробурмотів бургграф, глипнувши з ненавистю на Арсена.

Зморщене обличчя короля просяяло, наче ця відповідь дуже багато для нього важила.

— О–о! — вистогнав він. — Це правда, це свята правда!.. Грайте, грайте, мої кохані…

Спитко прошепотів єхидно:

— А ти доріс до блазня, Арсене.

Підвів Арсен руку і, стримавшись, тяжко опустив її на гуслі. Рвав струни.

Король промовив згодом:

— Які ладні музиканти… Хай вони завтра грають у вас на бенкеті, пане Одровонж.

На бенкеті короля не було — йому знову прикладали п'явки.

Пйотр Одровонж, отримавши необмежену владу над галицько–руським краєм, виголошував на радощах тости, а музиканти грали марша.

— За круля!

— За ойчизну!

— За звиценжство над схизматами!

Зойкнули струни на гуслях, обірвалися, мовчала скрипка, тільки дуда пропищала марш.

— Що там трапилося? — схопився бургграф.

— Струни порвалися, — не підводячи голови, глухо мовив Арсен.

— На такому тості, хаме… — довершилася учорашня злість на зухвалого музиканта, судома зціпила вилиці бург–графа, ще мить — і він наказав би слугам відлупцювати всіх трьох нагайками, але гості веселилися, короля не було, негоже було їм псувати настрій; з уст до уст ходила королівська фацеція — що таке життя; гості не знали, хто так дотепно відповів королеві, але знав бургграф, і староста, і Арсен — ні, не канчуками слід тепер покарати хама…

— Пане Одровонж, — перекричав бургграф галас. — Яко міський голова, маю до вас претензії, пане старосто. П'ять років тому рада львівського патриціату ухвалила, щоб жоден мешканець Львова під загрозою штрафу в чотири гривні не запрошував до себе в гості більше шістнадцяти осіб. Скільки тут разів по шістнадцять? Щоб не ставив на стіл більше чотирьох страв — скільки тут разів по чотири? І щоб не запрошував на забави більше двох блазнів, а в пана старости — аж три!

— Ми не блазні, вашмосць… — прохрипів Арсен серед мовчанки, що враз запала в бенкетному залі; тремтячою рукою він розстебнув комір туніки і повторив голосніше: — Ми не блазні, пане!

— Як же — ні? — розвів руками бургграф. — Хто ж учора приграваб та підбазікував голому королеві?

Сміх, немов вибух порохової бочки, потряс залою, і поник у цьому реготі Арсен. Розбити гуслі — не посмів, вийти — не рушив з місця; сміх переміг його, розчавив, і подумав гусляр, що даремно він закривався музикою, немов щитом, від сильних світу сього, одночасно прислужуючи їм. Так не можна, можна тільки відійти, як Яцько. А чому — як Яцько, чому — не як Осташко Каліграф? Хіба може встояти на світі один?

Бенкетний зал спорожнів аж уранці; іменитих гостей старости Одровонжа, п'яних, оббльованих, розносили в носилках слуги, розвозили в каретах.

Змучений, зім'ятий, чорний вийшов Арсен із воріт Низького Замку; не сказавши й слова Спиткові й Боцулові, поплівся провулками в бік Татарської вулиці і, зупинившись неподалік міської брами, сказав уголос:

— Прокляття вам. Не ступить більше сюди моя нога.

Пішов, і дивно було самому, що так спокійно, без давнього страху і без докорів сумління теж, іде до того місця, яке досі навіть у думках обминав, немов там давно приготований для нього надійний притулок.

На риштуванні біля щита з гербом Львова стояв щуплий, невисокий, весь заляпаний фарбою маляр — Арсен упізнав Збігнєва Хойнацького. Над головою лева, який передніми лапами сперся об скелю, він вимальовував золоту корону.

— Сервус, Арсене! — гукнув Хойнацький згори. — Так рано до "Браги"? Певне, перепив на королівському бенкеті?

— Перепив, Збиху. Перепив… А ти, бачу, герби вдосконалюєш?

— Аякже. Спохопився бургграф після приїзду короля, що це православний лев, і наказав домалювати йому корону — таку, як у польського орла.

— І стане лев католиком?

— А певне. І до катедри піде на пацєж[48], лише сумніваюся, чи вміє він по–латині.

— Цього не конче, Збиху. Поляки думають, матка боска молиться за ойчизну по–польськи; русини переконані: Пречиста Діва випрошує в Ісуса смерті ляхам клепарівською говіркою, але й ті, і ті забувають, що вона затята іудейка, яка навіть ідіш не знає, лише іврит.

— Та й то правда. А ти куди?

— Повіж, Збиху, навіщо ти мене спровадив у той вертеп? Захотілося тобі, ляху, з руського музиканта зробити блазня?

— А що — уже обзивали?

— Учора…

— То будь спокійний. Коли тобі кажуть, що ти блазень, а ти за це ображаєшся — значить, ти ще ним не є. Я ж не б'ю у морду того, хто мене називає малярем. Крім того, як видно, твою персону сприймають можновладці доволі серйозно: воюють з тобою. Та вони б тебе повісили, коли б ти сказав хоч четвертину того, що має право сказати блазень. О, та ти ще міцно стоїш! Ось коли тобі дозволять говорити, що думаєш, паплюжити вельмож, — то знай — тебе вже ніхто не боїться, і ти пропав.

— Розрадив ти мене… А я до Яцька йду.

— Видно, донині тобі добре жилося, що ні разу не відвідав бідолаху. А запахло бідою, то боїшся самотнім залишитися?

— Угадав, Збиху. Дотепер боявся жебрацтва, а нині…

— Немає жебраків, Арсене. Є бідні люди, є багаті і є блазні. Ми — бідні. Але ти все одно самотнім залишишся — Яцько на ладан дише…

— Хіба він один на світі? Ти ж є…

У темній прохолодній келії лежав на дощатій прічі Яцько Русин. Жовтий, худий — кістяк, обтягнутий шкірою, тільки очі живі й тверезі. Напевне, останніми днями Яцько вже не пив.

На сусідній прічі, поруч, сидів одноокий, без руки старець з довгим сивим волоссям: Арсен відразу впізнав жебрацького отамана Гаврила і знову здивувався, що більше не боїться його — немов та пропасть, яку Арсен проклав між скоморохами й жебраками, зійшлася берегами так, що її можна переступити, а натомість з учорашнього страху перед блазенським світом утворилася друга, і її переступити він не сміє. Сьогодні Арсен осягнув новий життєвий смисл, нову точку опори: він не один, він приналежний до багатолюдного знедоленого світу з першого дня свого життя і даремно так уперто й довго тікав від нього, шукаючи захисту в хрусткій шкаралущі відчуження.

Гаврило теж упізнав Арсена, але не сказав ні слова, тільки теплий полиск зблис у його оці. Він перевів погляд з Арсена на Яцька й прошепотів:

— Умирає…

Яцько блукав по стелі очима, вони були спокійні й умиротворені; він теж упізнав Арсена, бліді губи ледь розтягнулися у кволій усмішці й так застигли, а потім заворушилися, і в келії прожебоніло тремтяче й сумне:

Журо моя, журо, то–сь мя зажурила,

То–сь мене зжурила, з ніг мене звалила…

— Яцьку…

— Не чіпай його, — мовив Гаврило. — Дай йому попрощатися із світом.

Арсен присів біля старого, поклав гуслі на коліна й легенько підіграв останній Яцьковій пісні.

— Простіть мені, діду, — проказав він, водячи пальцями по струнах.

Старий не поворухнувся, не сказав нічого, а по хвилині заговорив тихо:

— Коли Марія з малям і Иосифом утікали аравійськими степами, на них напали бедуїни й пограбували. Підійшов вожак розбійницької шайки Дісмас, глянув на Ісуса й сказав: "Якби сам Бог народився, то не міг би бути кращим від цієї дитини". Він повернув святому сімейству награбоване, а Марія мовила: "Як виросте син — віддячить вам". І милосердний Ісус потішив розбійника, коли той умирав на хресті, словами: "Ще сьогодні будеш зі мною у раю".

— До чого це ви провадите, діду?

— А ти слухай і думай. Всесильний Бог у хвилину мученицького блаженства великодушно назвав розбійника собі рівним. А той повірив. Христос же після воскресіння зійшов у пекло, наказав ангелам зв'язати сатану і вивів у рай праотця Адама, праматір Єву і всіх пророків та святих. А про розбійника забув. Тоді Дісмас узяв свого хреста на плечі, помандрував сам до раю і сказав до архангела Михаїла: "Мовив Ісус: ще сьогодні будеш зі мною в раю, а то вже три дні минуло". Збіглися пророки й закричали: "Як, ми будемо жити разом із розбійником, багато чого міг би тобі Бог наобіцяти!" І вигнали простака з раю…

— Я зрозумів, діду. Ще вчора…

А я тобі, журо, та й не піддаюся,

Як піду до корчми — горілки нап'юся…

— О світлая земле руська… — зітхнув Гаврило. — Багата єси глибокими озерами, широкими ріками, крутими горами, чистими дібровами, токмо доброю долею позабута… Думаю не раз, хлопче, і богохульної тії думки боюся: недобрий наш Бог. Бо чом же на місці грішного Адама не створив праведного? А не хотів… Йому нудно було б

без грішного люду, який можна карати і приймати від нього покаяння. А вельможі Богу уподібнюються і за його прикладом владарюють…

Ой, зійшлися люди, горілка ся пила,

Коло мого серця жура тугу звила…

Яцько Русин змовк, повернув голову до Арсена, промовив тихо:

— Прийшов, Агасфере… А що, багатьом сильним світу цього розпогодив чола? А по–їхньому співати так, бачу, й не навчився. І вигнали…

— Не кори, Яцьку…

— Не корю… Може, й правду мовив Владика: марно я проциндрив свій талан. Портрет святого із свинячими вухами пропав, а ті лубки…

— Ніщо марно не минає, брате. Я в тебе науку запосяг.

— Мовчи… — Яцько заплющив очі й більше не відкривав.

— Він зараз помре, — сказав Гаврило.

— Я залишуся у вас, — схилив Арсен на гуслі голову.

— Не треба тобі сюди — ще дужий єси духом і тілом. Тобі на олеські вали стати б…

— І ви з ними? Не думав…

— Не з ними — з нами. Чи ж то Свидригайло воює? Ми боремося, весь люд русинський… Ти знаєш Осташка з Олеська. Приноси йому

відомості з Вавілона, я не все можу почути, та й сила не та. Чув, збирається там військо…

— Збирається…

— Тож вертайся туди — тебе ще не вигнали з раю. І слухай, добре слухай. Іди. А Яцька ми самі спорядимо…

Розділ одинадцятий

ЗРАДЖЕНИЙ ЗРАДНИК

— Я вмиваю руки, умиваю руки! — кричав Свидригайло на гуситського, луцького й олеського посланців, які стояли перед ним у високому наметі. — Ха, війна смердів під проводом Свидригайла! Каланники, ремісники, опришки назвали мене своїм вождем… Мене, сина Ольгерда, внука Гедиміна, узяла собі за ватажка смердюча чернь! І це ви, підступники й заколотники, повинні в цьому розгардіяші!

Свидригайло гримав по дубовому столу буздиганом, сталеві листи вбивалися у дерево, він виривав буздиган разом із трісками, червоне обличчя князя пашіло від люті й вина.

Було по Спасі. Дощове літо, яке допомогло вигубити під Луцьком і Олеськом ядро королівського війська, стекло сльотами, смужки осіннього голубого неба продирали брудне клоччя хмар — йшло до погоди, за якої легко брати твердині, але й зручно подесяткованому хворобами, стрілами і ядрами польському рицарству дати рішучий бій на твердому вкоченому грунті.

Треба було негайно використати мент, бо вже за тиждень буде пізно; з Олеська, з Луцька облога знята, на Поділлі Федір Острозький розбив загони Менжика й Казимира, а Свидригайло мало того, що не рухається з двома тисячами відгодованого війська із Степані над

Горинню — він викликав з Поділля Федора і тримав його в своєму таборі, поки Михайло Бучацький не захопив знову Кам'янець. Уся поведенція великого князя говорила про відверту зраду русинським князям і боярам, які привели його на трон і покладали на нього всі надії; він же звалював вину на них за порушення умов ведення війни.

І ще ходила чутка, що князь одружується з сестрою Бориса Тверського Анною. У польському таборі про це ще нічого не знали, в русинському трактували Свидригайлів крок по–різному. З одного боку — матимуть православного союзника, але — як зрадить Свидригайло — чи захоче йти проти зятя Борис?

— Заварив ти много пива, князю, і во многих казанах, розпивати ж його доведеться нам усім, але й тебе не мине ця учта, — сказав, стримуючи гнів, Василь Острозький. — За нами ти став великим князем, без нас не будеш ним. Тільки ми одні тебе не зрадимо, бо немає нам куди нині від тебе податися; поляки ж, з якими трактуєш, тевтонці, на яких надієшся, навіть литовські князі зітруть тебе, як тільки нас відкинеш. Не люблять — ти ж це знаєш. А ми… Скільки наших бояр поклало голови, двічі визволяючи тебе з кайданів во ім'я свободи Литво–Русі. Що робиш ти тепер і чому? Мого батька Федора, який очистив усю Подолію від королівських воїв, пощо тримав два тижні у Степані?

— Недужий був твій батько, — понурив голову Свидригайло, лукаво блимнувши спідлоба очима. — Душею недужий. Старий він став, багато молиться, а меч тремтить у руках… Нині ж князь Федір на Поділлі…

— А за той час, поки ти лікував його від недуг, приставивши до нього сторожу, подільські замки зайняла польська залога. Ти батька мого злякався, князю, ти боїшся нашого умоцнення і зі страху рубаєш сук, на якому сидиш сам.

Уперед виступив соратник Прокопа Лисого Вільгельм Костка.

— Доношу тобі, княже, рішенець нашого вождя Прокопа. Ти кликав нас у союзники, і ми віддали тобі Федора Острозького, з яким ти так по–варварськи обійшовся. Крім того, гуситські загони стояли стіною на західній межі, готові вдарити на короля і піти тобі назустріч. Ти ж не ступив ні кроку із Степані, чекаючи перемоги над королем з боку Русcдорфа. Чи гоже нам, гуситам, які воюють за чистоту церкви, йти поруч з тевтонцями проти слов'ян? Ми бачили спалені рицарями села на Добринській землі, дітей з розбитими голівками, жінок повішених, розіп'ятих мужів. З такими союзниками ти вирішив відвоювати свободу для Литви й Русі? Мені велено доповісти тобі, що гусити віднині воюватимуть не на боці Ягайла, але проти Русcдорфа!

Вільгельм Костка вийшов без поклону з намета.

— Чого ви хочете? — втомлено підвів голову великий князь. — Поляки відійшли від Олеська, такожде від Луцька, перемога за нами. Я хочу припинити пролиття крові. Заключу з королем мир, сяду у Вільнюсі, і наше поспільство візьметься за рала.

— А досі за що лилася кров — за твою булаву? — спитав Осташко Каліграф. — Ти сам не віриш у те, що говориш, князю. Король піде у наступ, як тільки затвердне земля. Івашко Преслужич–Рогатинський востаннє просить тебе прислати військову підмогу замкові або ж дати королівським військам битву під Буським — у відкритому полі.

Свидригайло знову понурив голову, мовчав.

— Князю, — продовжував Осташко, — єсли ти відмовляєшся надалі від союзу з нами — відмовляйся. Але не зв'язуй нам рук. Ми хочемо бити чолом Великому Новгородові, Борисові Тверському…

— Ха–ха–ха! — аж залопотів намет від злого реготу Свидригайла. — А хто ви такі — бити чолом північним князям? Хто відповість на вашу чолобитну? Та ви навіть не удільні князьки, навіть не посадники, ви —

каштеляни моїх замків! Ха–ха… До Тверського Бориса задумали з Івашком? — Свидригайло підступив до Каліграфа з булавою, той зупинив князя ненависним поглядом. — А чи знаєш ти, що Борис Олександрович завтра стане моїм швагром, і я уміцнюся безпекою на півночі… Від усіх уміцнюся, і від вас!

— Я знав давно, що зрадиш нас, — сказав Осташко без тіні страху перед залізною булавою у підведеній руці князя. — Хай прокляття впаде на твою голову, як на Пилата. Русини надіялись на світло, яке принесе їм твоє ім'я. Воно ж принесло нам темряву…

— Геть з намету! — прошипів збагровілий Свидригайло.

Вістка про те, що Свидригайло привіз із Твері сестру князя Бориса і має намір повінчатися з нею у Степані, стривожила краківський двір: не можна далі довіряти великому князеві. За довічне перемир'я, якого добивався у короля, Свидригайло потаємно віддав Поділля — кістку полякам у зуби, а тепер чекай, що рушить з Борисовими полками на Буг — дорога вільна.

Наприкінці літа король з Олесницьким виїхали до Берестя. У столицю ж Литви пробрався серадзький каштелян Заремба, він розіслав литовським князям листи:

"Русини взяли перевагу над литвинами, а незабаром підуть на вас ще й Твер і Псков, і Новгород. Нині в русинських руках усі важніші городи й замки, чого не було за Вітовта".

Олесницький викликав до Берестя князя Семена Гольшанського, наказав позвати із Стародуба до Вільнюса Жигмонта Кейстутовича, Семена ж послав до Свидригайла з останнім листом.

…Князь Гольшанський з незворушним спокоєм спостерігав, як оскаженілий Свидригайло рве на шматки королівського листа, викрикує, бризкаючи слиною:

— Я — регентом до Соньчиного байстрюка Казиміра?! Я — великий литовський князь — у прийми до згрибілого Ягайла, якому допоміг змайструвати наслідника Якоб з Кобилян? Та я настільки не вірю твому королеві, що не сів би з ним за один стіл випити вина! А ти… ти став Ягайловим посланцем, зраднику, дядечку розпусної Соньки… Бачив я, бачив твою подвійну личину з самого початку!

— Не дволичив я з тобою, княже, сам знаєш: завжди перестерігав тебе від нерозумного загравання із схизматами… Тебе хочуть поставити регентом лише для того, щоб краківський двір знав про кожен твій крок, — немає тобі віри, і мирного договору не підпише ніхто із швагром тверського князя. А хочеш миру і спокійного трону у Вільнюсі — відішли Анну назад у Твер.

— Ніколи, ніколи… — прошепотів Свидригайло. — Це остання втіха, яку послала мені доля… Ти ж бачив її, Семене… Я… Я готов присягнути на олтарі, що не візьму собі на допомогу ні одного Борисового ратника.

— Ти можеш присягнути, але такої клятви не дасть нам Борис Тверський.

— Я поїду сам до короля на переговори.

Свидригайла й Анну вінчав у степанській церковці луцький єпископ Матей, який ще перед облогою утік з міста в табір великого князя.

Двадцятирічна Анна, присягаючи перед вівтарем на вірність мужеві, боязко поглядала з–під довгих русих вій на старого дужого витязя, і любов, змішана з тривогою, огортала її душу.

Перша пошлюбна ніч в обіймах шаленого коханця, якого не замучили ні злигодні, ані роки, була для неї щастям, але над головою, замість високих склепінь палацу, лопотіло на вітрі полотно похідного намету, так буде завжди з цим неспокійним мужем, так буде завжди…

Свидригайло горнувся до туготілої палкої княжни й думав: "Нічого мені більше не треба, нічого… Маю Вільнюс і Тракай, маю великокняжу булаву й молоду вродливицю у ліжку — втіху на старості літ. І до чорта все інше! Спокою хочу…"

Першого дня погідного вересня виїхав із Степані на Берестську дорогу критий ридван. У ньому поруч з молодою княгинею, блідою, стривоженою лихими передчуттями, сидів понурий, заглиблений у свої думи сивоусий князь. Біля ніг, скрутившись клубком, дрімав блазень Генне. Попереду ридвана чвалувала кінна хоругва, позаду — загін татарських вершників, яких прислав ще Вітовтові хан Перекопської орди Улук Мухамед.

Пізно ввечері княжий кортеж зупинився на околиці Ошм'ян у невеликому, обгородженому частоколом меркаторії. Виставивши довкола заїзду сторожу, ратники й татари розташувалися у дворі; князь, Анна і Генне подалися до корчми на вечерю.

Свидригайло жадібно обгризав курячу ніжку й запивав вином; його старість зраджувала тільки сивина — князь був голодний і сильний, і знову подумала Анна про те, що завше її мучило: має сей муж усе і не має нічого, бо ніщо в його житті не було і не є постійним, він багато хоче зробити, а ніколи не доводить до кінця розпочатого діла, на нього кожної хвилини чигає лихо. Анна бачила себе в майбутніх днях: ніколи їй не втішатися багатством і спокоєм, шаною придворних і знайомствами із знакомитими державцями чужих земель; отак завжди пробуде в походах із своїм неспокійним чоловіком, і змарнується її молодість, і дочасно зів'яне краса в цьому розбурханому війною, розтривоженому литовсько–руському краю.

Анна була стомлена, довкола заїзду панувала тиша, підсилена густим шумом недалекої діброви, мовчанка в корчмі ставала гнітючою, і Свидригайло підморгнув до Генне, щоб розважив княгиню.

— Хочеш загадочку, пані ласкава? — спохопився блазень. — Ось відгадай: чого не мають князі?

— Затишку, Генне… — відказала Анна.

— Хіба тут не затишно? — буркнув Свидригайло. — Навіть пси не гавкають…

— Тому й моторошно…

— Не вгадала, не вгадала! — запищав блазень. — Князі не мають таких, які б хотіли за них до пекла йти.

— Не смішно, Генне, — прошепелявив напханим ротом Свидригайло.

Генне мусив розвеселити княгиню, він поповзав під столом і, вилізаючи, гукнув:

— Знайшов! Послухайте… Одна пані скаржилась лікареві, що сліпне. "Тим краще, — потішив її ескулап, — не побачиш, вашмость, чорта перед смертю".

Анна посміхнулася одним кутиком вуст, Свидригайло гукнув корчмаря.

— Постели пані. А ти, Генне, від дверей не відходь. Я піду перевірю сторожу.

Саме зійшов місяць, надворі було тихо й тепло, ратники спали на землі, підклавши під голови кульбаки, сторожа вартувала у дворі й за частоколом; світло в корчмі погасло. Свидригайло дивився на підпертий головатими кронами дубів сталево–срібний обрій, спокоєм несло над світом, і думалось йому, що ось тільки укладе перемир'я з королем і відразу подасться у Тракай, і в цьому замку на острові цілий місяць не засвітить жодної свічі і весь віддасться тільки коханню з Анною. Ні, спочатку закріпиться у Вільнюсі, як колись Вітовт, прибере до рук русинських бояр і воювати більше не буде — за плечима старість, а він нарешті має те, чого чекав довгих сорок років. Сорок років бідувань, утеч, приниження, неволі та боротьби під гаслом визволення Галичини, Волині й Подолії… Зашкребло під серцем сумління — таки обманув, таки зрадив, пролито стільки крові, чи не завелика то ціна за буздиган з посрібленим оперенням, де знайдеться такий, щоб хотів за мене піти до пекла… Перестань, князю, усе це дурниці… Кров…

Кров ллється з Божої волі — не князівської. Скільки її вицідив Вітовт, а що ліпшого зробив? А Ягайло? За ними ж гори трупів… Так, але один зміцнив Польщу, а другий Литву, я ж постановив був умоцнити Русь… Так думалось, вірилось, а нині все це ні до чого. Чому я, литвин, повинен уболівати за русинський край?.. А Ягайло — хіба він поляк? Але в Ягайла є Олесницький і весь краківський капітул, за ним — сила, а що мають русини, крім прагнення до волі й готовності до боротьби? Де їхній капітул, на який міг би спертися князь, король? Колись був, це правда… Але пропало, зникло, вмерло, як умирає грибковина, коли вирвати з коренем гриба. А чи вмерла — хіба не відродилася добрим політтям нині, наче по дощі? Не хочу. Боюся… Треба протоптати. Це страшна сила — той народ, дай лише піднятися, і він поглине маленьку Литву міццю і розумом, ми вже нині свого духу не маємо, тільки литовські герби — розмовляємо їхньою мовою, пишемо їхнім письмом; ми перемогли українну Русь і стали нею переможені. А тепер — хай тільки вони поєднаються з Костянтинами новгородськими та Василями московськими — і по Литві, і по ляхах проспівають схизматинські попи панахиди. Яка то велика сила… Але з ким я? Ні з ким… Я самотній, бо

так само боюся і Польщі. Але її не так страшно. Хай краще поглине нас панство, а не смердюче хлопство русинське...

Свидригайло ходив у задумі двором, заклавши руки за спину. Місяць піднявся високо на небо, посріблив вершки дубів, було примарно хороше, князь так давно не бачив справжньої краси світу — хіба що в отроцтві, коли ще не терзали душу честолюбні бажання. Свидригайлові захотілося вбігти до кімнати, де спить Анна, розбудити її, пахучу, кохану, і піти з нею у глибину темної діброви по он тій висрібленій місяцем лісовій стежині — у таємничі нетрі, повні лісовиків, мавок, чортів, водяників... Та ні, хай спить, вона стомилася, він зараз ляже біля неї, обніме її — гарячу, спраглу — своїми сильними руками, а після радості покладе сиву голову на її груди і так засне...

— А–а–а–а!! — залунало раптом з усіх боків, гемонський рев наповнив увесь простір, не стало щілини в повітрі, де б не лунав цей дикий крик.

Скаменів Свидригайло, бо крик увірвався в його нутро і здушив страхом. Схопилися ратники, загалакали татари; князь отямився, скочив на першого осідланого коня скраю, у руці не було меча, на тілі не мав кольчуги — тільки кубрак з лосиної сириці; у темряві мечі викрешували іскри, гупали бойові бичі об шоломи, хекали чужі вершники, б'ючи сокирами по головах, ламався частокіл, кінь дибився на задні ноги під Свидригайлом, іржав і не міг вихопитися з–поміж людей, що навалювалися одні на одних і падали йому під ноги, і серед реву враз почув князь знайомий голос, це гукав Семен Гольшанський:

— Свидригайла живого! Щоб волосок не впав!

Викрик Гольшанського спам'ятав великого князя, він шарпнув вудила, кінь, топчучи живих і мертвих, помчав у глибину двору, плигнув через частокіл і поскакав шаленим галопом по висрібленій місяцем доріжці, полохаючи сонних лісовиків і мавок.

Нападники добивали тих, які ще оборонялися, оборону було зім'ято; Свидригайлові ратники й татари кидали зброю, благаючи пощади.

Литвини виважили двері меркаторію, півживий зі страху корчмар упав на коліна, трусився.

— Вставай! — гарикнув Гольшанський на єврея. — Ми не розбійники. Перед тобою великий князь Литви Жигмонт Кейстутович, — показав на худого з кістлявими вилицями й блискучими очима лицаря. — Веди до княгині!

Анна, перелякана й прекрасна, стояла посеред кімнати в одній сорочці. Упізнавши Гольшанського, спитала тремтячим голосом:

— Де мій муж?

— Утік твій хоробрий лицар, — презирливо всміхнувся князь Семен. — Мов тхір… Чи ж вартий він такої жінки, як ти? Заспокойся, княжно, ми спорядимо тобі ридван і повернемо тебе у Твер — батькові. Тільки запам'ятай: ти ніколи не була замужем за Свидригайлом.

Анна якусь мить дивилася на князя нерозуміючими очима і враз осунулася на долівку. Гольшанський наказав привести її до тями, одягти й запрягати коней.

— А я, а я, а я?! — підкотився живий клубок до ніг Гольшанського. — Де я буду, з ким? Горе мені, горе!

— Це ж Генне, — мовив Жигмонт Кейстутович. — Залиши його мені. Він вірно відслужив двом панам, хай послужить ще й третьому.

…На другий день у Бересті Ягайло віддав Жигмонтові перстень на велике князювання. Великий князь відписав королеві Кам'янець, Луцьк, Олесько.

Наприкінці вересня прибула до Берестя депутація від Михайла Юрші; він добровільно здавав Луцьк, сам же виїхав у свій маєток на Київщину. Ягайло надав Луцьку магдебурзьке право.

У Полоцьку Свидригайло збирав сили для нових битв. Бив поклони Борисові Тверському, благаючи віддати йому Анну. Князь обіцяв — як тільки княгиня видужає.

З Поділля від кам'янецького старости Михайла Бучацького прийшла на ім'я короля грамота, якою він присягав на вірність польській короні. Посланець повідомив Олесницького, що Федір Острозький передав Бучацькому свій меч, а сам подався у Києво–Печерський монастир.

У Львові Пйотр і Ян Одровонжі чекали підданської депутації з Олеська. Почався жовтень — посли з останньої твердині Галицької Русі не приходили.

Розділ дванадцятий

КОРОЛІВСЬКІ МИЛОСТІ

Упав золотий накрап на Гаварецькі ліси. Вчепився кленового листя, крушинових кущів — і понесли прохололі вітри золотий мор по березині та бучині; спалахнули свічі самотніх осокорів на безлісному Вороняцькому хребті, зжухла жорстка трава, вранішні їдкі тумани точили пожовкле листя; у тихому смутку злітав густий падолист із крутих схилів на гончарські обійстя, що курилися горбатими печами й пахли випаленою глиною.

З раннього літа й дотепер Микита не бачив того клаптика світу, що заглядав до хижки крізь кругле маленьке віконце, — довгі місяці боровся ратник з костомахою, а коли вона відступила, саме закінчились дощі і перша лісова прозолота, осяяна сонцем, упала в око Микиті. Він зітхнув:

— Облога буде…

Марія й не чула. День у день крутила гончарний круг, мліли пальці, напухали руки в кистях, а в ярмаркові дні тягнула узвозами вивершений горшками візок через Вороняцький хребет до Олеська. Мізерні то були торги в замкненому городі, та все ж збувала потроху товар і за виручені гроші купувала для Микити харчу доброго й ведмежого сала, щоб зализував скоріше рани.

Уже була вдовою: Івашкові ратники принесли його, холодного, на Гавареччину — просив, що хоче вмерти коло Марії. Був білий мов полотно. Шляхетський спис пробив кольчугу і встряг у м'якуш легенів, кров вичуріла, життя уже й не теплилося у тілі, та, видно, десь ще жевріло біля серця іскоркою, бо ожив. Ожив для неї: буде Марія мати його завжди біля себе і вже ніколи не відпустить нікуди й на крок.

Микита почав вставати з постелі, і чекала Марія того дня, коли він підійде до лавиці, діткнеться рукою її плеча, легко відсуне від круга і сам, як то було колись, закрутить, закрутить, а звинні пальці тягнутимуть в'язку глину в довгі шийки гладунців, у розбехкані животи горшків, а вона сидітиме навпроти й лише дороблятиме до посуду із шликів вуха, і буде милуватися його високим, усипаним чорними кучерями чолом, тугими губами, добрим поглядом темних очей, в яких, диви, та й зблисне мовчазна усмішка — ота вся його мова про любов, щастя і радість, що їх принесла Марія у гончарську хатину.

Але Микита наче й забув, що сам колись гончарював, він з любов'ю поглядав на Марію, яка не розгиналася від гончарного круга, і раз у раз водив долонею по рубцюватому шрамі на ребрах, притискав, наслуховуючи, чи не пече всередині, и дивлячись у вікно, за яким віяло листв'яною заметіллю, уже вкотре говорив одне й те ж:

— Осінь… Сухо… Облога буде.

Марія чула, та ці слова не мали для неї жодного значення; війна, облога, замок, рать уже більше її не стосувалися, бо Микита біля неї — хоч і не каліка, хвалити Бога, та до зброї не придатний. А гончар весь був думками там і навіть не дивувався з того, що назавжди відчужився від одвічного ремесла, передавши його Маріїним рукам і голові, бо у своїх руках відчував лише вагу меча, під ногами стремена, а під собою — гик коня і шалений біг.

Одного дня він став на ноги, розвів руками, аж захрустіли кості, одягнувся і сказав:

— Чую, що–м здоровий, Маріє.

Вона боязко глянула на нього: якийсь він інший став, бо як це так, що навіть пальцем не діткнувся до глини, не погладив по животах свіжовиписані горшки, адже з ними, з цією роботою виріс; що поробилося йому, — тривожилася й водила поглядом за Микитою; він підійшов до вікна, довго дивився на жовті жагелі беріз серед брунатної бучини, а потім круто повернувся до Марії.

— Найди мені кольчугу, я зв'яжу, де пробито, а меч там дадуть.

— Не пушу–у! — скрикнула Марія і розіп'ялася руками на дверях, наче він у цю мить мав уже виходити з хати. — Не пущу, ти ще слабий, а рать… рать же закінчилася!

— Вона тільки–но розпочалася, Маріє…

— Не пущу! Не ратник ти, а з діда–прадіда гончар, то трапилося так, що мусив одягнути обладунок, а тепер вертайся до свого, бо кожному своє, а ти гончар, гончар!

— Заспокойся, Маріє… Я вже не той, ким ти мене називаєш.

Микита гладив її по обличчі незвично шкарубкою долонею, з якої не зійшли ще мозолі від рукояті, де той м'який дотик гончарських рук, що приніс їй першу ласку, чому чужі стали його пучки, звідки взялася в гончаря тверда шкіра на долонях, гей, таж бо меча вони тримали; а де його сором'язливий погляд, куди ж то раптом подівся той працьовитий добрий Микита, який нічого не знав і не хотів знати, крім горшків та Марії?

— Я вже не той, любко… Відтоді, як убив нещасного Мартина, я більше не гончар. У той мент я збагнув, що людська кривда набагато глибша, ніж тивунська жорстока дурість, ніж побори, чинш… А потім побачив, що з нею можна й позмагатися. Я не забув, як робити горшки, але навчився рубати ворога. Не пора тепер забувати цю науку. Не кожен може, але той, хто уміє, — гріх матиме, коли відмовиться від святого діла. А в мене є сила і лють. Силу мати дала, а лють — кривда наша, якої ми гаразд і не розуміли… Я бачив її — очі до очей, вона дихала мені ненавистю в обличчя, я жорстоко рубав її, і мені легше ставало, коли від мого меча падали один за одним кривдники, я зрозумів, що мої руки зменшують зло на землі, що я став потрібен. Як я сяду тепер за горшки, коли знатиму, що гинуть мої побратими, а я міг би їх захистити, як я цими руками лічитиму гроші на ярмарку, коли вони ще не відімстили за мою власну рану?

Марія оповила шию чоловікові й прошепотіла в нього на грудях:

— Пустив єси, Господи, мого Микиту на волокиту…

— Душко моя, та чи ти знаєш, що як програємо, то не треба буде нам ні горшків, ні тих грошей. Усе заберуть, усе спалять… Та я — хай навіть здобудуть замок — ходитиму Вороняцькими лісами, мов злий привид, і жодного ворога, поки житиму, не пущу на Гавареччину, тебе оберігати буду…

Микита в'язав пробиту списом кольчугу, Марія стелила свіжу постіль на ніч і росила її сльозами. Коли то ще зігріє її своїм теплом Микита? Та й чи зігріє?

— Воювати захотів, Микито? — дублене обличчя кушніра Галайди скривилося в гіркій посмішці. Він поставив перед гончарем кухоль браги. — Пий і вертайся до Марії та до своїх горшків.

— Не второпаю, що ти верзеш… — Микита відсунув кухоль, насторожено дивився на Галайду, скоробленого якоюсь незрозумілою йому гіркотою. — Що трапилося за цей час в Олеську? Вали ж цілі, чужого війська не видно, гаківниці не заржавіли, стяг із левом лопотить на замковій вежі…

— Усе на місці, як і було, Микито… Тільки черв'як проліз у серця наших ватажків і точить, бачу, точить… Сточив Свидригайла, і Юршу, і Острозького, та й до нашого добрався. Не відаю, що там діється на замковій горі, та одне відомо: королівський лист прийшов до Івашка. Мовляв, усе одно вам не встояти, Свидригайла ми скинули, Жигмонт віддав нам українні замки — увесь крицевий ланцюг від Кам'янця до Крем'янця віддав Кейстутович королеві, Микито, — мовляв, король не хоче марно проливати крові, тож складіть зброю, а ми вам усі землі з людьми й добрами повернемо. Волен би плюнути Івашко на ті обіцяні милості й допомоги на півночі шукати, так ні — скликав землян до свого двору й радяться нині, як краще голови наші в ярмо увіпхати… їм землі повернуться, а поспільству — калан і чинш, і панщина! Де ж ти бачив таке, Микито, аби пан захотів при житті із своїм добром попрощатися?..

— Не вірю, не вірю… — поник Микита. — Щоб Івашко?

— Івашко, Івашко… І розумний, і людяний, і лицар здольний, а як став віч–на–віч з утратою багатства — боярин, та й годі. А ми ще такі сильні! За півроку наш замок ніхто не годен узяти, а там і допомога підійшла б…

— Як це так, — хитав головою Микита, — бувши конем — та волом стати?

— Ми станемо волами. А вони… Ворон ворону ока не виклює.

— Не бути цьому, — вихилив Микита кухоль, аж забулькало в горлі. — Звикли ми були до ярма, та коли хоч один день походили без нього, хіба можемо вдруге добровільно голову впихати?

— Що ти задумав?

— Те, що й ти, — бачу по тобі. Разом будемо.

— Нас буде багато. Підемо в ліси, де кури не допівають, голосу християнського не чути, — розпогодилося кушніреве обличчя, він теж духом випив кухоль. — І налітатимемо шуліками, і спати п'явкам не дамо, у вічному страху держатимемо. Хто раз подихав волею, того ядуха душить у неволі, ти правду кажеш. Станьмо кожен нині на призначене йому Богом місце і твердо там стіймо. А загинемо, то стоячи, — не на колінах.

Івашко слухав Каліграфа, м'яв бороду і темнів, мов хмара, опускалися його дужі плечі під тягарем страшних новин.

Зрадив Свидригайло… Чорно, підступно — тоді, коли перемога, у крові скупана, у вогні випалена, підвелася у повний зріст на західній межі Литво–Русі… Зрадили і Свидригайла. А до кого ж ми тепер — самі? Як — самі? Хто ми?

— У Новгород ходив, Осташку?

— Ходив. Юрій Онцифорович готов був вислати шість тисяч війська. Я від тебе мову вів як від державця краю — не замку. Та ось із Полоцька прибув Свидригайло, далі величав себе великим князем, то посадник

йому пообіцяв. Знову проллється кров за булаву. А могли б ми поміч узяти…

— Як? Адже ми каштеляни. Без знатного родоводу, без титулів. Жигмонтові каштеляни… А вже й не Жигмонтові — королівські.

Каліграф підступив до Преслужича, що сидів за столом, сперши на руки голову, діткнувся до його плеча; відчув боярин силу в тому дотику, він глянув на свого порадника, — той проймав його проникливим цупким поглядом.

— Князю, — мовив Осташко, — не чекай титулу від своїх повелителів, вони титулують того, кого не бояться. Ти ж не діждешся. І чи потрібен тобі він — фальшивий, мов підроблений гріш, який не має ходу на торгах? Титул у тобі, це твоя мужність, сила й розум. Князю, вели сурмити збір, і народ віддасть тобі клейноди, яким ціни немає, — не перстень, не срібний шестопер, а серця свої і віру. Нині проголосять тебе князем Галицької Русі й Волині, а завтра на півночі стануть стіною новгородські полки, на заході ж — гуситські!

Спалахнув пломінь в очах Івашка, і завмер у напруженому очікуванні Каліграф: кине зараз клич достойний муж, і сколихнеться море чорного люду, що нині бродить ватагами і в потемках воює іменем облудного литвина, люду, котрий жде цього поклику в хатах, у полі, за верстатами.

— Князю… Ти сказав — князю? Хто дав тобі право?

— Я тільки порошинка того народу, який посідає це право, відколи назвав себе Руссю. Та позабули ми про нього, і я нагадую: князю, встань за русинський край!

Івашко стояв обличчям до вікна, йому видно було весь город і горбатий Вороняцький хребет, і маленьку гірку серед боліт, на якій раннім літом залопотів ганебний білий стяг над наметом мазовецьких

князів, гордість за звитягу сповнила його серце, він відчув, як приходить до нього рішучість — хіба не все одно, коли помирати, — і в цю напружену мить у важкій тиші протяжно зойкнули двері.

— Хто там?

— Боярине, — мовив, схилившись, одвірний, — до тебе посланець із Львова.

Зі Львова?! Преслужич готовий був уздріти ворожі війська, що облягають замок, прийняти титул, дарований йому Осташком, кинути з висоти Олеської твердині на Галичину, Подолію, Волинь клич до зброї, та не сподівався побачити перед собою смиренного посланця від львівського старости Одровонжа, а він уже ступав через поріг його хоромів — у чорному сукмані, з сувоєм у простягнутій руці, підкупливо й поштиво кланяючись.

Івашко розгорнув сувій, лист був написаний по–латині, прочитати він його не міг, глипнув на Каліграфа, але не звелів йому тлумачити, поклав сувій на стіл, спитав посланця:

— Про що там?

Посланець поклонився і проказав єлейним голосом:

— Руський і львівський староста пан Пйотр Одровонж нагадує панові Преслужичу про рескрипт королеви Ядвіги, в якому звелено було, щоб Олеський замок від польської корони не відлучати й настановляти там старостою тільки поляка або русина шляхетського роду. Ви порушили закон, перейшовши від Корони на бік коромольного Свидригайла, проте пан староста доводить до вашого відома високе королівське пробачення, пропонує скласти зброю, відкрити брами і вертатися на свої землі, вас же, боярине, залишає цивільним державцем замку. Коли ж на

це немає вашої згоди, — посланець випростався, — тоді на вас піде зі Львова незліченне королівське військо, яке готове нині до походу.

Каліграф бачив, як потьмяніли Івашкові очі, боярин мовив до посланця покірним чи то втомленим голосом:

— Я пораджуся з землянами, а потім вишлю до пана Одровонжа депутацію.

Коли за посланцем зачинилися двері, Івашко винувато глянув на Каліграфа, немов просив вибачення за те, що супроти волі згас у його очах рішучий пломінь; боярин наче поменшав зростом, із велетня, яким тільки що був, стоячи при вікні, перемінився у звичайну втомлену людину, а погляд, що осягав увесь край, раптом потьмянів, бо звузився до обширу лану, на якому ростуть просо і гречка.

Івашко відчув тяжку душевну втому. Досі не знав, бо не давали їй очуняти то бої, то безвихідь, та ось несподівано вихід прийшов, і разом із бажанням спокою так боляче запекла в серці туга за дочкою, якої він зрікся в ім'я боротьби. А тепер усе закінчено, і не мусить він відступати на Волощину або гинути — може й тут під старість років спочити біля коханої дитини...

— Іди, Осташку, перетлумач листа, — сказав. — А в неділю я скличу до себе у двір землян. — І, немов виправдовуючи себе у чомусь, додав зітхнувши: — Як я давно дочки не бачив...

"Не має ще правителя українна Русь, — подумав скрушно Осташко. — Ще мало наруги, мало відчаю, щоб народився Жижка... Але що там задумали у Львові? Це ж непроста така ласка. Побачити б старця Гаврила..."

Того ж дня перед вечором прискакав із Теребовлі ратник з листом від Давидовича.

"Наче змовились..." — майнуло в думці Івашкові, коли відкривав листа.

"Дорогий свате, — читав Івашко, і спазми здушили горло старого лицаря, — передаю тобі поклін від твоєї єдинокровної дочки, що сохне в тузі за вітцем і просить щодня мене, абихмо помирилися з тобою. Прости мені за кров твоїх воїв, я ж прощаю тобі за сплюндрований мій двір в Олеську. Передай через мого гінця своє слюбування прибути перед твоє обличчя, хай обніме твої коліна сирота Орися..."

— Доню, донечко!.. — схлипнув Івашко. — Бачить Бог, не витримає моє серце... Простіть мені, братове, я теж людина...

Він підвівся, утер сльози й мовив до теребовельського ратника:

— Скачи чимдуж... Скажи Давидовичу, що я жду його в неділю.

У дворі олеського старости людно. Приїжджають земляни, прив'язують коней до палів, дворова челядь звихається — Івашко Рогатинський справляє бенкет. Слуги не знають, з якої причини святкує боярин, не знають і земляни. Про якийсь королівський лист була чутка — та невже він такий утішний? А може бути...

На дубових столах у світлиці — сулії з винами, полумиски з пахучим м'ясивом; Преслужич у вишитій сорочці, домашній, добродушний, зустрічає гостей, садить за столи. Каліграф зі страхом дивиться на Івашка й очам своїм не може йняти віри: як це так раптом він став із владного державця Олеської землі осадником на королівщині, із повелителя — слугою...

Костас Жмудський підійшов до Преслужича, проказав крізь стиснуті губи:

— Коли віри до мене, литвина, не втратив, то дозволь мені з вами, русинами, до кінця бути — гріх Свидригайла, который не токмо Русь, а й Литву продав, іскупити хочу…

— Підожди, Костасе, сідай… — відсторонив його рукою Івашко.

Уже всі вмістились за столом у напруженій цікавості — що повість староста. Івашко киває Каліграфові, той устає, розгортає сувій.

— Мені прислано королівського листа. Слухайте, панове, і розсудіть. Читай, Осташку.

— "Внесено отже, — почав монотонним голосом Каліграф, — що земельним власникам, прізвища яких Іван Преслужич, Масько Каленикович, Івась Калдубицький, Костас Жмудський, Дзюрдзьо Струтинський, Януш Підгорецький, Нег Стрибоцький, Демко Ожидівський, повертаються всі їх маєтності під королівством, а також осілості під Олеськом. Ми ласкаво й щедро допускаємо їх до їхніх власностей, вольні вони посідати, як і раніше, за великого князя Вітовта, свої власності із ставками, млинами й митницями та з усіма іншими доходами. Коли ж згадані олеські земляни стануть перед руським старостою, то кожному з них звелимо видати лист ведлуг їхніх маєтків і печать нашу приложимо…"

— За що така милість? — почувся голос Костаса Жмудського.

— За складення зброї в Олеську, — глухо відказав Івашко; він, слухаючи тепер удруге королівського листа, відчув у ньому підступну хитрість. Яка потреба ставати власною персоною перед очі Одровонжа?

— Це єдиний для нас вихід, — заговорив Демко з Ожидова. — Хіба не видно було з самого початку, що не перемогти нам?

— Головою муру не проб'єш!

— Кров людську треба пощадити…

— Замовкніть! — Костас Жмудський стукнув по столу порожнім кухлем. — Нас зрадив Свидригайло, а ми за його прикладом маємо зрадити народ, який повірив нам і готовий іти на смерть?

Схопився Януш Підгорецький:

— Ми вже повірили одному литвинові, а тут другий спаситель об'явився… Але коли тобі так хочеться смерті, то вмирай, а не тягни інших за собою! А якщо нас передавлять, мов мух, легше від того стане народові? Месія…

— А ти ж русин, то й спитай у русинського народу, чого він хоче!

— Хто його питатиме? Йому належить виконувати те, що велять!

Знявся рейвах.

— Панове! — підвів руку Івашко. — Ми стояли мужньо й поспільство нас підтримало, не маємо права забути цього. Але сьогодні безсилі ми стали. Юрша здав Луцьк, Острозький — Поділля. Чи можемо ми встояти, коли Жигмонт віддав нас королеві? На що надіятися?

— Свидригайло ще не програв, — озвався Her Стрибоцький.

— Зрадник він!

— Депутацію до Свидригайла!

— Були вже в нього!

— Моя така порада, — заговорив знову Івашко. — Не будемо йти до Одровонжа, хай пришле нам сюди листи на землі. І умову поставимо: щоб володіти Олеською землею при зброї. Зі свого боку присягнемо заховувати спокій і послушенство, жодних нападів не будемо чинити, у поспільства ж зброю заберемо…

— На це згода, — мовив Костас Жмудський. — Війна ще не закінчилась, рано складати оружжя.

— І ще одне, панове… — Івашко глянув на землян і опустив очі. — На це моя воля, а ви зрозумійте й мене… Я жду У гості Давидовича з моєю дочкою. Стража на Брамі знає…

Запала мовчанка — чутно було, як шелестять за вікном тополі.

Осташко Каліграф нерозуміюче дивився на боярина, мовчанка гусла, тяжіла; Івашко сягнув рукою по сулію — наливав трунку в кухлі.

— Випиймо, братове…

— І я сьогодні вип'ю, боярине, — встав Осташко. — Ще й слово скажу… Пообіцяв якось чорт марнотратникові велике багатство, але за те зажадав, щоб той убив батька. Не міг цього зробити марнотратник. Чорт під'юджував його вчинити содомський гріх — з сестрою. І тут відмовився гультіпака. Тоді Люципер махнув рукою: "То хоч упийся за моє здоров'я". Марнотратник упився, а захмелівши, вчинив і одне, і друге. Тоді ж його скарали на горло… Впийся, боярине, за Давидовича!

Виступили жовна на обличчі Івашка, гості мовчали, челядь застигла біля дверей, чекаючи неминучого лиха, та в цю хвилину високий чорновусий парубок розсунув руками слуг і став на порозі.

Арсен обвів поглядом гостей і увіп'явся очима, повними зневаги й погорди, в Івашка.

— Бенкетуєш, боярине? Святкуєш? Поклади, поклади свій кухоль, Преслужичу, не квапся пити мирову з Давидовичем!

Розділ тринадцятий

МОР

Уже позаду Кам'янець, а де Кафа, а де Тифліс і Ерівань, а де Венеція і Голландія — який великий світ, великий Боже! — та вже недалеко кінець Татарського шляху, а на тому кінці — чудова, найвищої похвали гідна християнська столиця Леополіс. Многолюдний город, подібного якому в усій Європі немає: там городяни живуть у розкошах, а крамниці повні товарів; у Львові знайдеш, чого тільки забажаєш. Різьбярі тешуть дивні різьби з дерева й руського мармуру[49], золотарі оздоблюють щити, мечі й булави химерними орнаментами, лимарі шиють пояси й сагайдаки, сідельникам за одне лише сідло треба віддати тисячу курушів, чинбарі виготовляють найкращий у світі сап'ян, у зброярів замовиш розмаїті обладунки, шоломи, лати, списи, сокири; навіть сто тисяч воїнів знайдуть у Львові все, що їм потрібно для війни. Недарма молодий і войовничий хан Криму Хаджі Гірей спорядив до Львова караван із п'ятдесяти возів з кавказькою селітрою, а теж із шовками й перськими килимами. Королеві Ляхистану потрібен порох, ханові — готова зброя.

Так думав караван–баша Богуш Ованесян, під'їжджаючи Татарським торговим шляхом до Теребовлі.

Знав, кого послати, солхатський хакан[50]: купець Богуш об'їздив усю Європу і у Львові вже раз бував, повертаючись з Амстердама. Яке то величне місто! Двома мурами обгороджене, а на мурах вежі, а на вежах гармати, а посередині міста височить ратуша з дзиґарями, які б'ють щогодини; і великий базар на ринковому плацу, а ще більший біля П'ятницької церкви; на базарах купці з Москви, Персії, Туреччини, Фландрії. Будинки в тому городі кам'яні й високі, під ними вриті глибоко

в землю пивниці, в яких навіть літом напої холодні; повсюди зобачиш трояндові квітники й водограї, а за містом сади й виноградники…

Спасибі Хаджі Гірею, що довірив свій караван йому, Богушу Ованесяну, адже тут вірменська громада налічує близько ста сімей — у два рази більше, ніж в Амстердамі, а вірменських крамниць аж сорок, і ще мають вірмени суд, який судить за своїм власним правом, і собор не гірший, ніж лядські костьоли, і лазню…

Усе це бачив Богуш лише одним оком, а про решту див розповів йому земляк майстер Хочерис — карбувальник королівського монетного двору: зупинявся тоді в нього на одну ніч.

І ще думав караван–баша про розбійників, якими повен нині русинський край, молився щовечора Богові, щоб розминутися з ними, але й утішав себе думкою: якщо ті розбійники воюють з ляхами за свою волю, то мусять бути вони лицарями, а лицарі не нападають на торгових людей, які мають завжди при собі купецькі пайцзи.[51]

Мав це саме на мислі суддя Давидович, який нетерпляче очікував каравану з Кафи. Не важився навіть з цілою хоругвою добиратися до Львова, а потреба була велика, доконечна. Михайло Бучацький переслав йому листа від Пйотра Одровонжа: руський староста зважив на просьбу Давидовича і жде його у своїй резиденції. І ще повідомив його Бучацький про караван, що йде до Львова.

Багато літ потому ходитиме в народі легенда про русина, який приніс на своїх плечах чуму в рідний край. Ось як переказуватимуть її:

Сидів русин під модриною, сонце пекло вогнем, аж дивиться — йде дівчина, високонога, білим простирадлом обгорнута. Хотів утекти, бо побачив у ній нечисту силу, але діва схопила його довгою рукою і сказала: "Ти будеш мати всі маєтки, якими володіє тепер багато люду. Візьми мене на плечі й обнеси по всій Русі. Не минай ні села, ні міста і не

бійся: здоровий будеш серед мертвих". Полишивши сумління під зеленою модриною, узяв русин відьму на плечі й поніс по своєму краю. Він ходив по ярмарках, біла діва махала чорною хусткою, а тоді дзвонили дзвони і пливли на цвинтар домовини. Не минав поганець ні міст, ні сіл, всюди залишав по собі порожні доми, сідав з чумою на купецькі вози — розносив мор по світу. І може б, пропала Русь, та дійшов зрадник до рідної місцини, щоб виморити найближчих — усе буде його, вийшли парубки–сміливці, схопили бузувіра і втопили разом із чумою у гнилому болоті.

…Давидович дочекався каравана, який заночував під Теребовлею, вранці відшукав башу. З недовірою дивився Богуш Ованесян на червонопикого товстуна, ану ж це і є ватаг розбійницької шайки, проте кавказцеві розбійники уявлялися зовсім інакшими, він ще не знав лику польсько–литовсько–руських грабіжників; масні очі товстуна підкуплювали, а ще більше дві гривні — гроші немалі. Богуш кивнув головою на чотирьох кінних ратників, що стояли позаду Давидовича — один кінь був без вершника — і замахав рукою.

— Назад їх, назад! А ти сідай коло мене, — і поправив пояса з причепленим до нього ножем у піхвах.

З Теребовлі вирушили до сходу сонця — дай Бог дістатися до Львова ще сьогодні. Страшно було Давидовичу, коли проїжджали ліси й переліски, але ж у караван–баші є пайцза, вона і його прикриє у тяжкому випадку; дрімають на возах торгові люди, скрипуча валка довга–довга, аж губиться на закрутах, тягнуть важкі вози мули, воли, бахмати.

— Твоє? — запитав перегодом Давидович, показуючи пальцем на вози; він уже оговтався, пильно приглядався до чорнявого кавказця: років йому не більше сорока, та невже це все — його власне?

— Ханське, — скупо відказав караван–баша.

Очі в Давидовича заокруглилися.

— Ого! А ти теж ханський?

— Умгу…

— А що везеш?

— Ай джан, — пирхнув Богуш, — скажи спочатку сам, хто ти, а потім уже випитуй.

Давидович злодійкувато оглядався, і хоча на передньому возі нікого, крім них двох, не було, нахилився до Богуша і щось довго шептав йому на вухо.

Караван–баша уважно слухав, недовіра на його обличчі мінялася здивуванням, далі — подивом, врешті — захопленням; Богуш широко усміхнувся і, змахнувши рукою, вдарив по простягнутій долоні Давидовича.

— Ай, молодець! Ай, дорогий!.. А не обманеш?

— Хіба мене сам староста обдурить.

— Не обдурить, навіщо йому обдурювати, ти ж для нього — не ти, а мішок з грішми!

Давидович зліз з воза, коли із–за лісів виринув купол Лисої гори. Покликав своїх ратників. Йому підвели коня.

— Я знайду тебе у Хочериса, — сказав до купця, ставлячи ногу в стремено.

— Не забудь, біля Вірменського моста! — гукнув йому вслід Богуш.

Смерком Давидович з ратниками в'їхав до Львова через Галицьку браму.

Арсен на службу більше не повертався. Забігав до нього Спитко — сказав: нездужає. А потім зайшов скрипаль Боцул — попрощатися: вирушає у свою Молдову.

Бургграф скаженів. Хойнацький попередив Арсена, щоб покидав як можна скоріше Львів або ж вертався на службу з поклоном. Ні, у казнь так просто не посадять — за віщо, але хіба такого вже не було, що ціпаки чіплялися до невинних за злодійство?

Арсен збирався у мандрівку. Куди — не знав. З жебраками? Минула слабість — з жебраками не піде, та й чи потребують вони його? Смішний Гаврило: слухай, каже, і передавай Осташкові. А хто мені повірить — панському лабзюкові? А якби й повірили — чи годен я, чи вмію, чи маю відвагу ставати віч–на–віч із смертю?

І щодня дивитися на чужу дружину Орисю? Немає мені місця ніде… Знайду знову скоморохів і підемо світами, чей же і бідні люди веселощів жадають…

Давно пішов би, та мусив ждати: Симеон Владика ще влітку вирушив до Кракова з челядниками, залишивши на нього свій рундук. Восени повернеться, ось–ось…

— Яцько помер… — замість привітання сказав Арсен, коли майстер став на порозі.

Високий, сутулий від довголітньої праці за пензлем і різцем, Симеон Владика стояв посеред кружґанку, безвільно опустивши руки, здавалось, ніщо не може зрушити з місця: вістка про смерть Яцька

Русина, якого він ніколи не згадував, але ні разу не вивільняв свій мозок від думки про нього, на мить паралізувала старого майстра. Смерть улюбленого учня постала тепер перед ним непоправним злом, лихом, якого вже не перечекаєш, надіючись, що на світі зміниться на краще, що сам Яцько переможе свою слабість, що, врешті–решт, є друзі, які зуміють йому допомогти. А чи він, Владика, хоч раз за два роки спробував полегшити Яцькове життя? — заворушилася майстрова совість. Та ні, усе чекав, що той сам отямиться і прийде до нього… Смерть Русина була кінцем людини, яка могла багато зробити, а не зробила нічого і вже не зробить; другої такої не буде — сталася неокупна втрата для людства, яке легко обійдеться без Яцька, але буде без нього біднішим і того не знатиме. Для Симеона Владики в цей мент знецінились усі його творіння — портрети, картини, вітражі, різьби, бо стали вони враз тільки мистецьким документом часу, а не ланкою у ланцюгу, яка породжує своє безупинне продовження і розвиток — ланцюг обірвався.

— Чи могло наше панство видумати для себе гірше зло, ніж те, що знищує людей, які не вміють перед ним фальшивити?.. — промовив сам до себе Симеон, не дивлячись у вічі Арсенові, наче завинив перед ним. — Та що це я зажурився Одровонжами, наче і справді чесний Яцько міг їх зробити добрими та благородними… Ми цілий вік чекаємо апостолів і марно. Надіємося: оце буде князь, оце король! Вони ж виходять на підмурівок і з людей перемінюються в інквізиторів. А щоб ніхто не показував їм їхніх справжніх облич, як це насмілився зробити бідний Русин, убивають сміливців, і це насильство над людським духом називають найвищою справедливістю — auto da fe…[52]

— Так ладно говорите, майстре… — промовив Арсен, не дивлячись у вічі Симеонові Владиці. — Так ладно… І вже душу свою очистили мудрими і гнівними словами, а Яцько вмер — без вас. І люди гинуть. А чи зблисне бодай ошкруметок такої глибокої думки в голові смерда, який з розпуки вбиває вилами свого пана, а потім за це гине на шибениці? Та де там, і близько не світить таке прозріння в його неосвіченій голові, а гине, не боїться…

— А ти, — скептично глянув Симеон на Арсена, — поплакав над останками Яцька і цим купив собі право бути моїм суддею? Так легко… І після цього, бажаючи далі їсти, йдеш грати голим панам?

— Я вже не граю. І Боцул подався в Молдавію. Спитко тільки…

— О, тоді ти вже й зовсім змив бруд із свого сумління! — саркастично засміявся Владика. — Ти вже єретик, мало того — пророк для тих смердів, які за волю йдуть на плаху. Тільки вони цього не знають. Об'явися до них месією, і їм легше буде вмирати… Облуднику, я знаю свою неміч, та вже старий єсьм, а ти… Ти вічно проповідуєш непокору і бунт, а твоя Орися спить поруч з виродком і до любощів його звикає, а може, й звикла вже, а може, й плюнула б тепер на тебе, скалічена багатством, бо ти побоявся тоді, на замерзлому Стирі, подати їй руку, щоб не обтяжувати себе, не ризикувати собою! Ти й не питав її, чи вона згодна, ти не спробував і наздогнати — а може б, вона таки пішла була з тобою до гнідавської церковці? Але ж тебе огорнув страх, це так легко — страждати марно за коханням та жертвувати собою, стати за нього на олеські вали — то набагато важче! Речнику повсталих смердів, а скажи — ти любив узагалі кого–небудь, навіть оту Орисю?

— Майстре! — скрикнув Арсен і стишився ураз. — Майстре…

Він закрив долонями обличчя і вибіг з рундука.

"Хто сказав ці слова — Владика, чи вони в мені самому обізвалися так жорстоко й боляче?" — стугоніло, стукало, било молотком по мозку.

Не тямлячи, куди йде, Арсен опинився уверху Руської біля Босяцької хвіртки, завернув. Куди йти?.. В Олесько іти, вдертися до двору Давидовича, вбити, викрасти… плювок Орисин утерти з лиця… умерти на валах… Латинська хвіртка… Кноффель… Яке вузьке місто… Татарська брама… Краківське передмістя… Краківський жак при Ягелленському університеті, професорська тога, скоморох, блазень…

рогата беретка бакалавра… Бляхарська вулиця, так багато людей у ярмулках, у сукманах з жовтою латкою на грудях… Dziwna rzecz, że pan ekzaktor… Вірменська… On z żydami woinę toczy… Та може, я за ці гроші сина утримую в Ягелленському університеті!.. Поцілуй легенько, гусляре, не зрани дуже. Ти ж душу продаєш, а що придбав — вино і курв? А що придбав…

Втомлений, задиханий зупинився перед відчиненою брамою, крізь яку проглядало тісне подвір'я, оточене високим муром. З подвір'я стрімко вверх ведуть рипучі сходи… Чому я йду сюди, не треба… Ти русин, а я жидівка Ханка, і ми обоє по вулицях волочимося… Я ж не хочу її, чого я йду?.. А син її учиться там, де вчився я… Я мусив кинути, бо не мав мами–повії… А він ще не кинув?

— Музикант?! — звела чорні дуги брів жінка з пивними очима й слідами колишньої вроди на обличчі. — Не сподівалася. Начельний музикант патриціанської лазні — до мене? Як мило!.. Тільки я зайнята… Але заходьте, заходьте, уже давно по всьому, ми п'ємо вірменський нектар, а цей чоловік, — Ханка показала на чорновусого кавказця, — приїхав з таких далеких світів, які нам і приснитися не можуть… А що за вина в них!.. Сідайте, сідайте, русинський музиканте, ви тоді так несподівано зникли, а я перед вами в боргу… — лепетала повія і була стурбована: ану ж підніме кавказець бучу, і вона втратить свіжого клієнта!

— Я на хвилинку, пані… — Арсен аж тепер зрозумів, що вчинив глупо, зайшовши сюди. Розради шукати в Ханки? — Я проходив вулицею попри вашу браму й згадав… Ви тоді казали… Я сам там учився… Ваш син далі в Ягеллонському?

— Пам'ятаєте? Як мило! Вчиться, вчиться мій Шимон, поки мама живе на світі — вчиться… А я, бачите, яка ще працьовита! — безсоромно засміялася.

Злегка сп'янілий кавказець світив білими зубами в добродушній усмішці — йому й на думку не спадало затівати сварку з прийшлим — за кого, за повію? Богуша все цікавило в цьому місті — зовні пишному й величному, а в глибині своїй такому подібному до всіх інших міст на світі, і люди цікавили теж: він зустрічався уже, торгуючи й відпочиваючи, з вірменами, поляками, євреями, а русина лише одного бачив — на своєму возі по дорозі з Теребовлі.

Богуш заметушився, немов господар дому, досягнув з полички чистий кухоль, підійшов до Арсена, узяв його рукою за плече, потягнув до столу.

— Сідай, джан, сідай! Я вдруге у вашому місті, але, вважайте, вперше, бо тоді витав тільки над шпилями замків і банями церков, мов над едемом, а тепер спустився на дно і ходжу по ньому вже два тижні, а першого ж дня знайомство завів з панею Ханкою. З дна інакше видно світ, ніж з неба… Я думав — поганий Амстердам, я думав — поганий Ерівань, а Кафа — найгірша, а то всюди однаково, всюди однаково… Мій друг Хочерис у золоті купається, на заскленому балкончику до сонця й зимою гріється, гарячі труби огрівають знизу його долівку, а під ним, у підвалі, таргани їдять дітей бідного ткача Авачка, зимою ж діти замерзають на бурульки… Всюди те саме… Пий, музиканте. Не хочеш, музикант не п'є? То заграй — ми, вірмени, любимо музику і тужливий спів… Я багатий купець, у мене є все, але я був бідний, дуже бідний, — він розглянувся по кімнаті, — і знаю, що то злидні, знаю… А де ти живеш? Ах, ти не живеш, ти граєш…

Богуш Ованесян наливав у пугар густого червоного вина, пив і все дужче хмелів. Ханка підбадьорювала його до трунку, щоб скоріше заснув, і рада була, що Арсен не п'є — бо ж такий з нього знаменитий клієнт: гарячий і грошей не шкодує… Але вірмен був міцний, сон його не брав, він завів довгу мову про свої купецькі справи. У Богуша десять возів шовку і килимів, цей товар пішов за два дні, але ж він приїхав із селітрою, сорок возів селітри треба продати, і чому не купує бургграф, староста, як це так, що їм пороху не треба? Але чорт з ними, хай

стріляють просом.. Богуш, аби лише складський термін відбув[53] — у Львові, слава Богу, він триває не так уже й довго, а тоді подасться в Олесько і продасть там уже все оптом державцеві Олеської землі.

— Івашкові Преслужичу? — вихопилось мимоволі в Арсена.

— Якому Івашкові, якому Преслужичу? А–а, знаю, якісь розбійники захопили були Олесько, але їх уже вигнали чи мають вигнати… Завтра–позавтра їде туди з королівським загоном справжній державець, учора він приходив до мене, старостинську грамоту показував, щоб я не сумнівався… О, Давидович — то великий пан, хоч і русин! Ти чого схопився, сідай. Знаєш Давидовича? А чому б мав його не знати? Йому потрібно пороху багато пороху…

— А ти звідки знаєш Давидовича? — тамуючи тривогу, запитав Арсен.

— Бог добрий… У Теребовлі присів до мого каравану такий собі тлустий пан — опришків, каже, боїться, а вони купців не чіпають… Я питаю його, хто він, а панок шепоче мені на вухо: як закінчиш складський термін, я вже буду жондцею в Олеську…

Арсен, намагаючись бути спокійним, обережно підвівся, потер долонею очі, сказав до Ханки:

— Він згадав про старосту… Я ж і забув, заговорившись, що мені пора на службу. Ввечері, як розійдуться з лазні, я прийду до вас.

— Лишень не забудьте. Ви ще й вина не скуштували…

Арсен прожогом збіг сходами вниз. На вулиці зупинився. Він не знав, не міг второпати, чому Давидович прибув до Львова з Теребовлі, що діється в Олеську; тепер він не думав про Орисю, розумів тільки одне:

проти Івашка Рогатинського і всіх, хто там, готується змова, і обов'язок його честі — якщо не пізно — попередити олесьчан про зраду.

Вечоріло. Зайти до Владики, сказати? Справився було на Руську, але круто повернувся і квапом подався до татарських воріт, ішов Волинським шляхом назад туди, звідки прийшов два роки тому й куди поклявся ніколи не повертатись.

У понеділок раннім ранком до Ринку поспішали заповзяті купці, обганяли один одного — кожен хотів зайняти зручніше місце для торгів. Сьогодні мав відбутися великий ярмарок. Хтось, найпрудкіший, першим прибіг на плац і, не дійшовши до кафських возів із селітрою, зупинився у великому страху. На бруку лежав горілиць мертвий купець, прийшлий по одежі впізнав караван–башу Богуша Ованесяна.

Він був синій і спотворений на обличчі — голодне гайвороння виклювало йому очі, тепер воно низько літало понад плацом, переверталось у повітрі й падало вниз.

Сторопілий народ збирався колом, боячись підступити до трупа, біля якого чорніли розпластані галки, божевільна тривога добиралася до людей. Міський кат з візочком, на якому всю ніч вивозив падлину з міста, підійшов до мертвого, нахилився і, випроставшись, закричав — страшний у своєму чорному каптурі з прорізами для очей і рота:

— Мор! Мор!

Натовп на мить занімів, і враз моторошний лемент потряс мури, купці втікали навмання від страшного місця, топтали одні одних, тягли за собою товар і залишали його по дорозі; плац умить спорожнів, тільки потоптані до півсмерті люди скиглили, плакали й повзали по бруку, щоб далі від погибелі — страшнішої від тої, яка їх тут уже постигла.

У цей час у брудній кімнаті на горищі ветхого будинку в єврейському кварталі вмирала, божеволіючи від лютого болю, повія Ханка, корчилась у муках на долівці й волала до глухих стін:

— Шимоне, Шимоне, синочку мій!

У понеділок рано–вранці до резиденції Одровонжа прискакав на змиленому коні єдиний уцілілий рицар з королівського загону, розбитого вщент під Олеським.

— Вельможний старосто, усі вбиті! Давидовича повісили…

Руський староста знав уже про чуму — йому запрягали бричку; князеві Яну з Сенни наказав Одровонж виводити війська з Високого й Низького Замків до Голоска.

— Князя до мене! — крикнув староста. — Усе військо на Олесько! Дотла, до останнього каменя!

А місто лементувало й голосило, на соборних дзвіницях кришилися чаші дзвонів, хрипіла труба на ратуші, у Галицькій і Татарській брамах збилися вози; приїжджі люди перелазили через мури; від Латинської хвіртки рвонула крита бричка, промчала повз корчму Кноффеля через міст на Сокільницьку дорогу — брати Одровонжі втікали в Городок.

Волинським шляхом постугоніло піше й кінне військо на чолі з Яном із Сенни — рушило море мору на останню твердиню Галицької Русі.

У майстерні Симеона Владики на Руській сиділи й стояли цехові майстри: мечники, бляхарі, різники, пекарі, сідельники, малярі. Прийшли на пораду до старого кунштмістра.

Маляр Хойнацький зітхнув, порушуючи важку тишу:

— Арсен утік… А ми?

Симеон Владика мовчки й спокійно дивився на стривожених ремісників, зупинив погляд на Хойнацькому, мовив тихо:

— Не вірю, щоб Арсен злякався мору. Арсен там, де йому треба бути… А ми куди? Нікуди. Два рази не помремо. І як це так — покинути Львів? Що ми без нього, а він — без нас?

Розділ чотирнадцятий

ТУ ПИР ДОКОНЧАША…

Чорна стрічка, що нею Івашко пов'язував волосся, врізалася в набрякле чоло; лють і тривога скаламутили очі бояринові; розштовхуючи руками землян, він ступив до порога й потряс Арсена за вилоги туніки.

— Чого ради прийшов і що знаєш про Давидовича? Тільки правду, скомороше, правду кажи, бо одної смерті буде тобі мало!

— Правду сам дознаєш, — Арсен неблимно дивився у вічі Івашкові, — лише не барися, боярине. Я через вал переліз — ревно стережуть входів твої вої, токмо сватові дорогому путь сюди відкрита. А ти вийди — зустрінь його, та не на Брамі, а з львівського боку: йде він з королівським загоном до тебе в гості і з грамотою Одровонжа на олеське державство!

— Зрада?! — прохрипів Івашко. — Така чорна зрада?.. Хоругву… Дві хоругви! А цього вістуна — у татарню!

Микита і Галайда, полишивши кухлі на столі, вибігли з кушніревої хатини на звуки сурми. Давно не сурмили в Олеську: похід чи облога?

На майдані над Галайдовим морем умить зібрався натовп. На підвищення вийшов Івашко Преслужич. Його обличчя було погідне і в спокої своєму суворе, слабість і втома покинули його, і подумав Осташко, дивлячись на нього, що рішучість прийшла до боярина хоч і пізно, та назавжди.

— На вали! Сушіть порох! — гучно проголосив державець. — І стояти нам на смерть — відступати вже нікуди.

Галайда гукнув до ремісників — гуртами розходилися городяни до веж, Микита щодуху помчав до замку. Невдовзі на коні і при зброї виїжджав у своїй хоругві за Пушкарські ворота.

Йшли ратники поволі й сторожко, за Юшковичами Івашко зупинив коня і вглядався в далину поля, що закурилося на обрії.

— Ідуть... Багато... Одна хоругва — в обхід!

Курява підкочувалася усе ближче й ближче, виблискували шоломи на сонці; зупинилася валка, а вперед вихопилися чотири вершники.

Уже впізнав Преслужич брезкле обличчя Давидовича; Івашкова хоругва загородила дорогу, та суддя, видно, не запідозрював нічого лихого — струджений батько вийшов зустріти доньку — і здалеку всміхався до свата. Івашко чіплявся поглядом кожного вершника, та на жодному коні не догледів Орисі, і мурашки пробігли в нього за спиною: заложницею полишив?

— Чолом тобі, свате, — Давидович, масно посміхаючись, порівнявся з Івашком. — Як любо, що вийшов мене зустріти, — він пильно окинув оком хоругву, рахуючи, про всяке, ратників.

— Де Орися? — глухо запитав Івашко, не відповідаючи на привітання.

— Нездужає трохи… Я завтра пошлю ридван за нею і за Адамом…

Івашко спідлоба поглядав на Давидовича, який невинно посміхався, і думав, усе ще не вірячи, що Арсен повів правду.

"Невже він міг би… Але чому в один день — королівське пробачення і лист від нього? Ми виїхали б до Одровонжа за листами на землі, а він тут. А якщо й не виїхали б — уночі перерізав би сторожу… Але ні — оцей товстун зважився б на таке?"

Боярин мізкував спокійно, зупинивши погляд на воластій шиї Давидовича, яку зараз стисне зашморг, коли це правда.

— Чого ти зажурився, свате? Орисі голова болить та й тільки. Пожалів я її для верхової їзди… Дай же, Івашку, свою руку на вічну злагоду, — простягнув суддя правицю, ратники тісно збилися позаду нього.

— А що то за курява на обрії? — показав Івашко на захід.

— Кількоро чоловік моїх — дорога ж небезпечна, — почав насторожуватися Давидович.

Івашко зліз з коня.

— А дорогу ти кругову зробив, аж на Волинський шлях занесло. Я ж чекав тебе на Брамі.

— Неспокійно на тому боці, свате, дуже неспокійно, — уже бігали очі в Давидовича: надто доскіпується Івашко, але що може запідозрювати, адже ратник, який привіз йому листа, говорив, як плакав Івашко і просив, щоб скоріше приїжджав суддя з дочкою.

— То злазь, почоломкаємося і забудемо про все лихе, — розвів руки боярин.

Давидович закинув ногу, друга застряла у стремені — неповороткий став суддя.

— Я тобі допоможу, — підійшов Івашко, кивнув до своїх ратників і несподівано шарпнув товстуна за пояс, аж хряснула нога в стремені; гикнув суддя, падаючи на землю; біля кожного з ратників Давидовича опинилося по два–три Івашкових; Преслужич здавив суддю за горло.

— Старостинську грамоту показуй! — і обмацував одежу Давидовича, поки за підкладкою кунтуша не нащупав тоненький сувій, роздер полу, вийняв сувій, розгорнув його.

Два ратники підвели Давидовича, він зі страху балушив очі, з товстих губів скапувала піна; суддя надіявся, що грамоту прочитають не відразу, а королівський загін, забачивши сум'яття, уже рушив.

— Проклята латина! — скрипнув зубами Івашко. — Ану, любомудре, швиденько прочитай, — подав сувій маленькому чоловікові, що сидів на коні серед ратників, Давидович упізнав у ньому Каліграфа.

— Пощади! — вискнув суддя, падаючи на коліна, усе ще намагаючись виграти час: тупіт наближався.

— Микито! — гукнув боярин. — Скачи чимдуж до тих, хто в обході, і до ноги їх, до ноги! — показав на куряву, що накочувалась від обрію. — Постій, бери ще кількох і женіть у Теребовлю! Усе з димом, а Орисю, Орисю…

— Будь спокійний, боярине! — ударив Микита острогами коня.

Ратників Давидовича стяли на місці; обидві Івашкові хоругви вдарили на польський загін з двох боків.

Преслужич оглянувся довкола й зупинив погляд на крислатому осокорі. Змахнув рукою. За хвилину тучне тіло Давидовича загойдалося на гілляці.

Тільки один королівський вершник проскочив потім мимо осокора, галопуючи Волинським шляхом до Львова. Івашко не велів його доганяти: хай сповістить про все своїм панам.

Рожевощокий Адам сьогодні, як і кожного ранку, стояв у галереї біля віконця, підглядаючи, хто із слуг заспав, щоб потім покарати голодом або канчуками. Без цього вранішнього ритуалу, немов монастирському покутникові без молитви, не йшов сніданок до рота, а слуги снували по обійсті з самого досвітку, бо страшно було ставати пред паном, в якого на щоках дівочі рум'янці, а зіниці — мов цвяшки, і в них біліє бездушна жорстокість.

Він бачив: на подвір'я увірвалися вершники, але не злякався, як того разу, коли–то несподівано приїхав батько; зрадів Адам — старий уже розправився з Івашком і прислав за ним, щоб вибирався до Олеська, — там у безпеці перебуде, поки втихомириться на світі; вибіг на поріг і занімів — більше він до самого кінця не видобуде з себе слова: два чорні мужлани схопили його, скрутили назад руки і зв'язали бичівкою.

— Веди до Орисі! — прошипів Микита над його вухом і заштовхнув у галерею.

В Адама підгиналися ноги, але Микита підштовхував — мусив іти; гончар, щоб не здіймати зайвого галасу, відчиняв перед Адамом одні, другі, треті двері, і врешті вони опинилися у кімнаті, посеред якої стояла бліда, вихудла тінь жінки з великими синіми очима, в яких ніщо не животіло, крім страху загнаного звіряти.

Микита приглянувся, та тільки очі жінки були йому знайомі — невже це та сама пишна Орися, на яку колись позирали всі, милуючись, коли вона приходила разом із батьком до церкви або на базар у ярмаркові дні?

Орися дивилася на ратника очима, повними жаху, не знала, що хочуть з нею вчинити, тремтіла, і коли Микита мовив: "Одягайся мерщій, я поверну тебе до батька", — вона й не поворухнулася.

Жаль стиснув серце Микиті: що зробили тут з тебе, красний розмаю!.. Він сам накинув на її плечі якийсь лахман, а тоді повернувся до Адама й з усієї сили загамселив його важким кулаком по голові.

Ратники винесли Орисю й посадили на Микитиного коня, притримували, бо хилилася — жінка зів'яла, зрозумівши нарешті, що прийшла до неї не ждана вже воля. Микита виволік Адама за поріг; челядь з'юрмилася біля замкнених гридниць, де сиділи роззброєні стражники маєтку Давидовича; Микита гукнув до слуг:

— Невільна челяде жорстокого окрутника! Ось перед вами ваш пан, — штовхнув ногою Адама, який лежав на землі з вибалушеними білими очима. — Не ми йому судді, а ви. Милуйте або карайте, та віддайте господареві заслужене!

Мчали галопом назад з ледь живою Орисею. Микита раз у раз позирав на неї, міцно тримаючи однією рукою. Очі Орисі зайшли паволокою і були усміхнені, — Матінко Господня, чи не потьмариться у неї розум?

У чистому полі наздогнав їх гомін — з боку суддівського обійстя. Оглянулись, не зупиняючи коней: на околиці Теребовлі виростав до неба стовп диму, у просвітах між деревами темного саду мерехтіли язики полум'я.

Після полудня домчали до Підгірок. Тривожно було в селі, поселяни стояли гуртом на толоці, радили. Велике військо йде зі Львова, а Януш Підгорецький зі своїм загоном зник.

— Що в Олеську? — спитав у людей Микита.

— Галайда виводить жінок, старих, дітей у Гаварецькі ліси, — відказав тивун. — А боярин жде вас.

…У світлиці перед постіллю, на якій лежала із заплющеними очима Орися, стояв на колінах Івашко Рогатинський, ніхто не міг його зрушити з місця, а народ ждав наказу. Батько гладив чорну косу, що так страшно відтінювала блідість доччиного лиця, і шепотів:

— Одне тільки слово промов, доню: "Ти найдужчий у світі", — скажи… Мені так нині потрібні ці слова…

Позаду у нього стояли Микита й Осташко. Прискакав гонець з Пушкарні: польське військо вже близько. Каліграф твердо торкнувся рукою бояринового плеча.

— Вона житиме, Преслужичу. Дозволь занести її у замок — там безпечніше. А ти йди до ратників — страх їх огортає.

— Страх? — підвівся Преслужич. — Пізно вже боятися. Пора смерті глянути у вічі. Занесіть її у скарбець. І не відходь від неї, Осташку… А з татарні випусти Арсена, вклонись йому від мене. Він ще має час покинути Олесько.

— Арсена… — прошепотіла Орися. — Хіба ще є Арсен на світі? Тож так давно–давно було…

Осташко сам відімкнув татарню.

— Виходь, Арсене…

Дивився на смагле обличчя гусляра, його довгі вуса побила просивінь — не було ж у нього сивини, а тужава зрілість залягла в колись безтурботних, байдужих скомороших очах. Таким не знав його Осташко, це не той гусляр — "де пиво п'ємо…". Сказав Каліграф невпевнено:

— Ти вільний. Можеш іти через Браму… Поклін передає тобі Івашко. Йди. Бо завтра вже не вийдеш.

— Де мої гуслі? — спитав Арсен.

— Ти прийшов із порожніми руками…

— Так, так… Я прийшов до вас з порожніми руками. Але є ще в мене серце… Кажеш мені йти? А колись пророкав, що не тільки мечами воюють — темному говорив про барви. Чому нині не скажеш цього?

— Хочеш пролити кров за Івашка?

— За землю руську. За віру православну.

Арсен більше не вагався. Тільки згадкою майнуло перед ним прожите, і втямив тепер, де й коли позбувся слизького лепу страху, який супроводжував його на довгих дорогах: відступив він перед тяжчим страхом — ницістю, мізерністю і підлістю, які чигали на його душу. Хіба то лячно йти зі своїм народом на смерть за волю вітчизни? Страшно бути відкинутим нею і животіти, мов гнойовий черв, на покидьках ворогів твоїх.

З цейхгаузів виступало військо — важке, озброєне, суворе. Йшли ратоборці через дитинець на Бродівську дорогу — до Брами, де стоятимуть до останнього подиху.

Арсен спитав Осташка:

— Жива вона?

— Жива. В замку Орися.

Випростався, сягнув звичним рухом руки до лівого плеча — гуслів не було. Тоді, залишивши Осташка біля татарні, ступив уперед і замішався поміж ратниками, а за мить почувся його дзвінкий голос:

Ой, із–за гори та кам'яної

Виступало велике військо.

Пан Іван іде, коника веде,

Хвалиться конем перед королем:

Нема в короля такого коня,

Як у нашого пана Івана!

Шість сотень ратників підхопило Арсенів спів, і подесятерилось їх, бо мусило стати більше: на ожидівських і кутівських полях та чагарниках по сухому грунті розливалося море мору — десять на одного.

Нема в короля такого коня,

Як у нашого пана Івана!

Державець Олеської землі — високий, плечистий, у шоломі й латах — стояв над аркадами й шестопером показував на Браму. Він бачив Арсена і думав про пісню, яка співалась йому тричі в житті:

королівському ленникові, Свидригайловому бояринові й запізнілому князеві, який отримав княжі клейноди перед смертю.

А пісня переживе, і візьмуть її інші, і здобудуть те, чого не могли вони здобути, і згадають мертвих.

Мертві сраму не імуть.

— Давид, сідаючи, клав персти на живії струни, ми ж беремо трость скоропису, чорнило і папір і кладемо письмена… Останні письмена…

У скарбці — найглибшому підвалі Олеського замку — на столику горить свіча. Осташко вмокнув трость у чорнильницю, перегорнув аркуш товстої книги, зіпер голову на долоню. У кутку на прічі, закутавшись у бараницю, сидить Орися.

— Що ви шепочете, Каліграфе?

— Згадав… Стихотвір згадав з однієї святої книги… Я з нього починав писати свою. Це було дуже недавно, а літопис уже закінчується — кілька сторінок чистих залишилося у моєму манускрипті. Густий був час — день року вартий.

"І сказав Свидригайло Юрію Онцифоровичу Новгородському: тамо ватага опришків засіла, а ти хочеш їм військо посилати. Дай мені, я розіб'ю Жигимонта і во православіє оберну Литво–Русь. І сталася битва під ониими ж Ошм 'янами, і знову програв Свидригайло. Знищено тут загін гуситів, і Зигмунта Корибута, котрий вернувся до своя, вбито. Юрій же повернув решту своїх воїв у Новгород…

Ми обороняємося третій місяць, підступає зима, а з нею й наш кінець. Запаси зброї і їжі вичерпалися, підмоги чекати ніоткіль. Януш Підгорецький зрадив Преслужича на самому початку останньої битви, тепер він яро лютує зі своєю хоругвою на боці Яна з Сенни, який завтра–

позавтра стане державцем замку й Олеської землі. Утік, невідомо й куди, Демко з Ожидова. Загинув на валах Костас Жмудський. Вічна пам'ять здольному й безстрашному лицареві гончареві Микиті, який вийшов учора, коли пробили мур на Пушкарні, сам проти тьми королівських воїв, поклав їх своїм мечем много і загинув лицем до ворога. Олесько догоряє. Нас неповних дві сотні за ровом — у замку, і ще сотня — на Брамі. Кушнір Галайда з гуртом ремісників вибрався у Вороняцькі гори. Арсен у повному обладунку жде останнього бою. Завтра–після–завтра…

Останні мої письмена… Не затруїв я для лакомства мережу думок своїх олжою: крапля по краплі списав усю ту страшну й мужню правду, що відбулася на нашій стражденній землі, а сам невідступно був серед людей, яких із кожним днем стає менше й менше. Тож: відкладаю тросты. Зміцніли мої руки, не мліє уже моє серце на вид черленої крові, пора й мені на мури замку. Заморожую свої слова. Ачей закінчиться колись зима. Залишаю книгу Орисі, може, не вб'ють жінку кати…"

Очі в Орисі спокійні, як і у всіх, хто залишився в замку.

— Осташку, я вже здорова. Чому Арсен не приходить до мене? Він іще живий?

— Живий, Орисю. Арсен прийде до тебе нині. Батько дозволив попрощатися.

Далеко в підземеллі застугоніли чиїсь кроки. Хтось іде до скарбця. Скрипнули низькі півокруглі двері.

— Арсен!.. Чому, чому ти прийшов так пізно?..

— Я казав, що не помру, поки тебе не побачу…

Осташко відвернув голову, схлипнув.

— Ідіть, — сказав. — Ще трохи на волю... На Брамі наша залога. Иди, Орисю, з матір'ю попрощайся. Обоє йдіть...

— Цвинтар!.. — зойкнула Орися.

...Широким світом ходив Трістан і приблукав в Олеську землю. І знову, як колись, клячала Ізольда перед гробом матері, а він стояв позаду і впізнавав її — дорогу і непізнану.

— Ходім, Арсене, — промовила Орися, підводячись з колін. — Он сосни на пагорбку за цвинтарем — під Гаварецькою горою. Там твоя буду.

Жорстока від паморозі трава в узголов'ї, а обважнілі сиві китиці сосон упіймали рештки нічних сутінків, хиляться до землі, заслоняють од світу.

— Ти бачиш — білий кінь стоїть на труні...

— То туман, любий, то вранішній туман...

Арсен поправив кожушок на Орисиних плечах, обкутав, поцілував у чоло.

— Поспи ще трохи... Чиста моя, ніжна...

Крізь віття сосон видніє чорний силует замку, ще спить унизу ворожий табір.

Нині чи завтра? Не гомонять, відпочивають.

Ще трохи ночі й першого кохання.

— Нікого у світі немає кращого за тебе.

А вже пора, скоро світатиме.

— Це не туман, це білий кінь стоїть…

— Ще трохи… Ще трохи почекай, коханий. Бо любов на цвинтарі — то вічна розлука.

— Вертаймося…

Уранці вої Яна з Сенни вдарили на Браму. Через згарища тугим клином повалили кінні й піші рицарі, і було їх тисячі, хмари стріл, ратищ і каміння впали на сотню ратників, що оборонялися за Брамою; звідти гримнули гаківниці й просвистіли стріли, падали королівські рицарі, але їх було багато — браму звалили голіруч, без таранів. Залога відступила за фортечний рів. Підняли мости. Настала черга останньої битви.

Цілий день військо Яна з Сенни штурмувало замкові вали, хотіло з розгону взяти, та обложені вже не щадили ні пороху, ні стріл — багато полягло польського рицарства, тож відступили. До вечора біля валів уже стояли облогові тури і тарани. Тоді у ворожому таборі затрубили на спочинок.

Увечері до скарбця зайшов Івашко.

— Пора, — сказав.

— Куди, тату? — стрепенулася Орися.

— Ви не повинні вмерти — ні ти, ні Осташко. А завтра остання битва, і нас більше не буде. Ти, Осташку, людям свою книгу віддаси, а Орися…

— Тату! — припала дочка до батькових грудей. — Я нікуди не піду, я не боюся тут… з вами. Там — боюся…

Івашко відвів доччині руки, погладив її долонею по обличчі, вона вдихнула запах батькової руки, затримала, як колись, у дитинстві; "Не треба, доню", — сказав й, відчепивши від пояса ключ, підійшов до стіни. Відчинилася стіна, холодом потягло з глибокої ями.

— Це цямрина криниці, з якої ми брали воду, — мовив Івашко. — Бачите мотузяну драбину? Нею спуститеся на глибину п'ятдесяти ліктів, а там побачите отвір у пів мого зросту до підземного ходу. Хід довгий і прямий. Вийдете біля Теребіжа, за Бродівським шляхом.

— І ти ходи, батьку, і всі вої! — заблагала Орися.

— Нам уже ніде нема життя ані волі, доню. Тож не покриємо себе соромом утечі в останню мить… Збирайтеся.

— Князю, — сказав Осташко. — Дозволь покликати Арсена.

— Клич.

Вони стояли одне навпроти одного — старші, змужнілі, і промовила рішуче Орися:

— Не піду, батьку! Ти один раз уже розлучав мене з ним, але більше ніхто не в силі.

Осташко підійшов до Преслужича, підвів голову, глянув на його зболене обличчя.

— Князю, втіху дам тобі в нашій безвиході. Не смерть страшна людині, а безслідність. То хай залишиться про нас слід. Нехай ідуть на

волю ті, хто продовжить твій рід. Вони синові колись про нас розкажуть, пісень наших навчать, син же далі передасть, і пам'яті про нас не буде кінця… — І до Арсена: — Візьми, Арсене, мою книгу — в ній уся правда про русинське страдництво. Іди з Орисею на північ і там, де вже не віятиме крилом католицька чума, куди не донісся сморід Свидригайлової зради, зайди в монастир і залиши в ігумена книгу. Оживуть колись мої слова, і новий пілігрим візьме їх з собою. Були до нас, то й після нас народяться нові борці й літописці.

Арсен дивився на Орисю, з її очей світилася до нього воля, яку ще в цю хвилину він може запосягти. А запосягши, далі блукатиме скоморохом і шукатиме для себе нового сенсу в житті?.. Якого сенсу, коли його тут знайдено? Нового порятунку від свого стиду? А Орися не дорікне колись тобі — що ти, міцний і молодий, залишив замість себе вмирати на валах кволого Осташка?.. Я довго йшов сюди… До Орисі! І до неї… Та є на світі, є — найтяжча любов, перед якою никне все інше. І лише її одну зрадити не можна, бо не матимеш тоді ні від кого ані кохання, ані пошани, ані життя…

— Вам іти, — сказав Арсен.

Він обняв Орисю і хотів ще їй сказати, щоб назвала його ім'ям… Але змовчав, бо й так перевершилось болю.

Батько прикипів головою до цямрини, не відірвався від неї і тоді, коли руку обпік доччин поцілунок.

А як у глибині колодязя зникло полум'я свічки і лунко задзвеніли двері потаємного ходу, сказав Преслужич:

— Виспися, Арсене. Завтра помремо без соромоти.

Розділ п'ятнадцятий

І БУДЕ ТАК…

Сурми розкришать тишу, і на грунь, де білий кінь стоїть, вийде Марія голосити по мужеві. Почує її плач Галайда, і подасться з ватагою недеями, і ходитиме від села до села, полишаючи за собою чорні димарі на місці панських дворів.

Тарани проб'ють останній мур, і озлоблені довгою облогою шляхетські бузувіри ринуть з переможним криком і зімнуть дві сотні русинських ратників, що обороняли вали.

А кілька отроків з Івашкової охорони чекатимуть напоготові в дитинці і ждатимуть, поки впаде кована залізом дубова брама замку. Уже не буде в них ні стріл, ні пороху, ані смоли, тільки бойові молоти й мечі.

Брама впаде і наперед вийде ставний вусатий парубок, який не вмітиме орудувати мечем. Він пошпурить меч і схопить молот, і битиме ним по шоломах з дикою люттю — востаннє мститиме за краківські кривди, за львівський сором, за віру православну, за землю руську, за Орисю і за своє життя. І не доступиться ніхто до нього, вороги десятками падатимуть на брук, поки не обступлять його тісним колом і піднімуть на списи.

І згадається йому в останню мить лише замерзлий Стир, стебла зжухлого очерету над снігом і постать у білому кожушку й гарячій шалевій хустині з довгими тороками, і зникне дорога постать назавжди у чорному мареві…

А Івашко Преслужич–Рогатинський загине останнім — на самому вершечку вежі біля сніжно–білого стягу з золотим левом.

А потім, за Бродами, Осташко й Орися наздоженуть старця Гаврила, що втратив око й руку під Грюнвальдом, і двох сліпців, яким вибрали очі

хрестоносці, й коломенського діда, котрий за князя Дмитрія віддав обидві руки на Куликовому полі. І підуть разом — то мовчки, то співаючи — у далекі північні землі, куди не сягнув мор, і в Смоленську віддасть Осташко ігуменові свій літопис.

А за Орисею пропаде слід. Та хтозна… Може, її правнук стане кобзарем. І вістуватиме він грізні походи козаків, які втоплять у гнилому болоті католицьку чуму. Бо прийде час, і в цьому замку, який нині стане руїною, народиться орел Зіновій, на прозвище Хмель, і назове його народ Богом Даним, і на тому самому шпилі, де стоїть у цю мить Івашко Рогатинський, водрузить він малиновий звитяжний стяг.

Буде…

Сурми розкраяли, розбили тишу. Білий кінь стрепенувся, у білого коня здибилась грива, кінь підвів голову до багряної смужки обрію і вдарив копитами. Захрустіла жорстка трава, посипалися голки з сосон, білий кінь мчав по Вороняцькому хребту, і стугоніла стужавіла земля.

Кришився світанок, кришилася криця на друзки, рожеві дими з гаварецьких печей струмували в небо, ламалися мечі й падали долу, щоб потім стати червоним піском, лилася кров, з якої колись зарясніють кетягами кущі калини…

Кінь галопував на схід. Крізь дні, і ночі, і віки — білий неосідланий кінь на гарячому крузі сонця.

Львів — Олесько

1974–1976